

Het gewicht van de pensioenen

Feiten en percepties

Lieve Vanderleyden

Studiedienst van de Vlaamse Regering

Vlaamse overheid



Het gewicht van de pensioenen

Feiten en percepties

Lieve Vanderleyden



Samenstelling
Diensten voor het Algemeen
Regeringsbeleid
Studiedienst van de Vlaamse Regering

Lieve Vanderleyden

Leescomité
Josée Lemaître, Edwin Pelfrene, Ronald Schoenmaeckers

Verantwoordelijke uitgever
Josée Lemaître
Administrateur-generaal
Boudewijnlaan 30
1000 Brussel

Lay-out cover
Diensten voor het Algemeen
Regeringsbeleid
Communicatie
Patricia Van Dichel

Druk
Drukkerij Hendrix NV

Depotnummer
D/2007/3241/200

Bestellingen
<http://publicaties.vlaanderen.be>

INHOUDSTAFEL

1.	Introductie	1
2.	Voorafgaande beschouwingen	2
3.	Gegevensbronnen	3
4.	De betaalbaarheid van de pensioenen	4
4.1.	Een paar cijfers.....	4
4.2.	Initiatieven van de overheid ter opvolging van het probleem.....	6
4.3.	De noodzaak van acties op verschillende terreinen.....	9
4.4.	De mening van de burger over de betaalbaarheid van de pensioenen	11
4.4.1.	Pensioenzekerheid en andere maatschappelijke problemen	11
4.4.2.	Een zorg voor de Vlaamse 55-plusser?	12
5.	Middelen om de betaalbaarheid veilig te stellen	16
5.1.	Elementen ter verklaring van de daling van de effectieve pensioenleeftijd	16
5.2.	De gewenste en verwachte leeftijd van pensionering	17
5.3.	Factoren gerelateerd aan de verwachte leeftijd van pensionering	20
5.4.	De mening van de Vlaamse burger over maatregelen m.b.t. pensioenzekerheid	20
6.	Aandachtspunten voor het beleid.....	24
	Literatuur	26
	Bijlage 1	30

‘If men define situations as real, they are real in their consequences’

naar W.I. Thomas

1. Introductie

Over de toekomst van de pensioenen is het laatste woord nog niet gezegd. Het debat spitst zich onder meer toe op de vraag of de overheid bij machte is de toekomstige uitgaven te beheersen, gegeven het toenemende aandeel ouderen dat (vooral vanaf 2010) pensioengerechtigd wordt. De toenemende levensverwachting resulteert in pensioenuitkeringen over een steeds langere periode en bovendien, en niet in het minst, wordt de overheid voor een bijkomende uitdaging geplaatst door de vervroegde uittrede uit de arbeidsmarkt.

Op basis van het DIALOG-project¹ dat in een aantal Europese landen peilt naar de opinies en attitudes van burgers over relevante demografische en maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de vergrijzing en de pensioenleeftijd, werd in een eerdere bijdrage (zie Schoenmaeckers, Callens & Vanderleyden, 2006) vastgesteld dat de burgers ondanks de gestegen levensverwachting, de arbeidsmarkt vroeger dan de wettelijke pensioenleeftijd wensen te verlaten. In alle landen is de gemiddelde waarde van de variabele 'wettelijke leeftijd min gewenste leeftijd' positief. Het grootste verschil wordt opgetekend in Slovenië (9,1 jaar), wat betekent dat de Sloveen gemiddeld 9,1 jaar vroeger op pensioen wenst te gaan dan de wettelijke pensioenleeftijd die er 63 jaar bedraagt voor de mannen en 61 jaar voor de vrouwen. In landen als Finland², Nederland³, West- en Oost-Duitsland en Oostenrijk varieert het verschil tussen 7 en 5,9 jaar. Vlaanderen dat eveneens participeerde aan dit project heeft de gewenste en verwachte pensioenleeftijd niet opgevraagd, waardoor de vergelijking met andere landen niet kan gemaakt worden. Toch weten we ook via andere databronnen dat Vlamingen (veel) vroeger dan wettelijk voorzien stoppen met werken en over de redenen hiervoor is er eveneens onderzoek beschikbaar (zie onder meer Schokkaert, Verhue & Pepermans, 2000; Elchardus & Cohen, 2003; Vanderleyden, 2004).

In dit rapport willen we ingaan op het thema van de betaalbaarheid van de pensioenen waarbij feiten en perceptie centraal staan. We focussen daarbij in het bijzonder op de Vlaamse context. Een van de vragen die zich stellen is of de burger zich al dan niet zorgen maakt over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst. Welke elementen zijn bepalend voor zijn/haar houding: zijn het situationele factoren die de bezorgdheid voor deze thematiek verklaren of betreft het eerder subjectieve factoren? En verder: is het de taak van de overheid om ervoor te zorgen dat er voldoende geld is om de pensioenen te blijven betalen? Heeft de overheid andere meer cruciale taken te vervullen? Als een keuze zich aandient tussen verschillende sectorale beleidsmaatregelen, welke maatregel verdient dan de voorkeur?

In een volgend luik wordt onderzocht welke middelen de overheid kan aanwenden om de uitbetaling van de pensioenen veilig te stellen. Aan de hand van een literatuuroverzicht kan een aantal pistes worden voorgesteld en gekaderd. Opnieuw hier de vraag wat het oordeel is van de burger. Welk middel wordt verkozen en welk middel is zeker niet te verkiezen? Bijvoorbeeld: is een verhoging van de pensioenleeftijd een haalbare piste of verkiest de burger een verhoging van de sociale bijdragen? Moeten kinderen worden aangesproken en verplicht worden hun ouders financieel bij te staan of zijn er nog andere mogelijkheden?

¹ DIALOG is een project gefinancierd door de Europese Commissie en gecoördineerd door het Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung (BiB) in Duitsland. De centrale databank bevat de gegevens van meer dan 30.000 mannen en vrouwen uit 14 Europese landen en betreft houdingen en opinies over demografische en maatschappelijke evoluties en over beleidsontwikkelingen. De gegevens werden verzameld in de periode 2000 tot 2004.

² Finland onderscheidt zich van de andere Scandinavische landen wegens de lage participatiegraad van oudere werknemers. In de periode 1995-2000 gingen de vrouwen er gemiddeld op de leeftijd van 59,7 jaar met pensioen, de mannen gemiddeld op 60,1 jaar. De door het land ondernomen acties zoals grondige veranderingen in de mogelijkheden om vervroegd met pensioen te gaan, de ruime aandacht voor gezondheid en welzijn van alle werknemers (niet enkel oudere) op en rond de werkplek en het inzetbaar houden van oudere werknemers, resulteerden in een stijging van de tewerkstelling van de oudere leeftijdsgroepen (Vanmullem & Hondeghe, 2006).

³ Nederland heeft zich kunnen losmaken van de landen met de laagste arbeidsparticipatie bij ouderen. Tussen 1995 en 2003 steeg de tewerkstellingsgraad bij de 55- tot 64-jarigen van 29,4% in 1995 over 37,9% in 2000 naar 43,5% in 2003 (OECD, 2005). Allerlei maatregelen werden genomen om de participatiegraad op te krikken maar anders dan in Finland ligt de focus veel meer op oudere werknemers en het zoeken naar oplossingen om die doelgroep op de arbeidsmarkt te krijgen (Vanmullem & Hondeghe, 2006).

Resultaten over opinies van de bevolking kunnen belangrijk zijn voor een inschatting van de politieke haalbaarheid van de gedane voorstellen. Ze kunnen ook nuttige informatie opleveren over de te verwachten economische effecten, daar waar het bijvoorbeeld gaat om wat mensen denken over het pensioensysteem en welke wijzigingen ze zouden wensen en kunnen aanvaarden (Schokkaert et al., 2000, 56). Toch dient hier de nodige voorzichtigheid aan de dag te worden gelegd. Onderzoek wijst uit dat er een grote discrepantie is tussen wat burgers als pensioenhervormingen voorstaan (het normatieve gezichtspunt) en hun eigen intenties (Van Dalen & Henkens, 2002, 2005). Men denkt politiek, sociaal of economisch correct voor de anderen, maar roept allerlei particulariteiten in om zijn eigen zin te doen.

Hoewel we als onderzoekers geen pleidooi willen houden voor het radicaal tegemoetkomen aan de verzuchtingen/vragen van de burger, is enige sensitiviteit van de overheid voor de voorkeuren en preferenties van burgers noodzakelijk. De overheid heeft bovendien de taak de bevolking op een correcte wijze te informeren over maatschappelijke ontwikkelingen. Deze analyse kan daartoe een bijdrage zijn.

2. Voorafgaande beschouwingen

De levensverwachting in België is de jongste decennia gestegen van 64,6 jaar in 1950 naar 78,3 jaar in 2000. Volgens de meest recente cijfers (2004) bedraagt de gemiddelde levensverwachting 79,5 jaar: 76,5 jaar voor de mannen, 82,4 jaar voor de vrouwen. Tussen 1950 en 2004 steeg de gemiddelde levensverwachting bij de mannen met iets meer dan 14 jaar; bij de vrouwen met 15 jaar. In dezelfde tijdspanne (1950-2004) is de gemiddelde effectieve leeftijd waarop de arbeidsmarkt wordt verlaten, gedaald met bijna 6 jaar bij de mannen en met iets meer dan 3 jaar bij de vrouwen (eigen berekeningen op basis van Blöndal & Scarpetta, 1998, 53; FOD Economie - Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI), Dienst Demografie; Eurostat - Enquêtes naar de arbeidskrachten (EAK)).

Ook op de leeftijd van 65 jaar is er een opmerkelijke stijging van de levensverwachting. In landen waaronder Canada, Finland, Duitsland, Italië, Nederland, België, Zweden, het Verenigd Koninkrijk is de levensverwachting op 65 jaar in de laatste 40 jaar toegenomen met 4 jaar of gemiddeld één jaar per decennium. Daartegenover is de leeftijd waarop werknemers de arbeidsmarkt verlaten niet toegenomen; integendeel. De trend om almaar vroeger de arbeidsmarkt te verlaten, is zeker geen typisch Belgisch fenomeen. Het doet zich ook voor in landen als de VS, Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (van Dalen & Henkens, 2000).

De situatie is paradoxaal: de gestegen levensverwachting gaat samen met de wens vervroegd de arbeidsmarkt te verlaten. Een van de vragen die men zich kan stellen is of de aanhoudende daling van de leeftijd waarop er effectief wordt uitgetreden, enig verband houdt met de gezondheid van de bevolking. Volgens Deboosere, Gadeyne & Surkeyn (2007) is de gezondheid van de burger erop vooruitgegaan. Andere auteurs laten uitschijnen dat de ongezondheid over het algemeen toeneemt (zie onder meer De Leus en Huybrechts, 2006, in hun boek 'Naar grijsland, uitvaart van onze welvaart', geciteerd in: Deboosere et al., 2007). De voorbije decennia nam het belang van hart- en bloedvataziekten sterk toe. Zwaarlijvigheid wordt als dé ziekte van de toekomst geduid met daaraan gerelateerde kwalen als suikerziekte en hartproblemen. Deboosere et al. (2007, 55-56) erkennen dat zwaarlijvigheid een probleem vormt maar ze weerleggen de stelling dat de volksgezondheid erop achteruit zou zijn gegaan. In de afgelopen decennia is de prevalentie van hart- en bloedvataziekten, na controle voor leeftijd, gedaald en in een langer historisch perspectief is er een duidelijke afname van alle chronische ziekten. Onze welvaart heeft veel meer gezondheidswinst opgeleverd dan gezondheidsverlies.

Voegen we hier nog aan toe dat de ouderen van nu beter geschoold zijn dan de generaties voor hen en het is gekend dat onderwijsniveau en gezondheid nauw samenhangen.

Bovenstaande neemt niet weg dat de uitgaven ten gevolge van het langer leven maar terzelfder tijd minder lang werken, op termijn zullen toenemen en een last leggen op de toekomstige generaties, mede gelet op het in België bestaande systeem van repartitie

waarbij de huidige actieve bevolking betaalt voor de pensioenen van de huidige oudere bevolking.

De discussie over de betaalbaarheid van de pensioenen is niet nieuw. Er zijn al talrijke studies aan gewijd die aanzetten tot een grondige reflectie (OECD, Studiecommissie voor de vergrijzing, IMF, ...). Andere onderzoeken relativeren en (blijven) geloven in de beheersbaarheid van de uitgaven. De Swert (2004) had het over 50 grijze leugens over de vergrijzing en weerlegt de stelling dat de vergrijzing onbetaalbaar zou worden. Volgens De Swert kunnen de pensioenen betaalbaar blijven zonder besparingen, zonder een hogere pensioenleeftijd, zonder bijdrageverhogingen, maar dankzij minder staatsschuld, dankzij meer groei en productiviteit, dankzij alternatieve financiering van de sociale zekerheid (bijvoorbeeld een algemene sociale bijdrage, geheven op alle bruto-inkomens en niet enkel op lonen), dankzij meer werkenden. Deleeck (2000, 12) stelde dat bij een reële groei van 2%, de betaalbaarheid van de pensioenen geen kwestie is van kunnen, maar van willen. Ook de beleidsmakers zijn eerder optimistisch gestemd: door de combinatie van een voldoende economische groei, een doordachte schuldafbouw en een vooruitziend beleid zal op termijn de uitbetaling van de pensioenen niet onoverkomelijk zijn (Vandenbroucke, 2003).

Relatief nieuw in het debat is niet langer de vraag naar de betaalbaarheid van het pensioenstelsel maar de vraag naar de billijkheid ervan. *“De kernvraag is dan niet zozeer of er in de toekomst voldoende middelen zullen zijn om de pensioenen van een steeds grotere groep te betalen, maar wel of de actieven de solidariteit zullen willen blijven opbrengen die nodig is om die pensioenen te betalen”* (Thijssen & De Pauw, 2006,12). In ‘Babyboom? Draagvlak van de intergenerationale solidariteit’ komen de auteurs tot de conclusie dat een nieuwe solidariteitstheorie noodzakelijk is. Volgens hen is er geen probleem zolang de institutionalisering van de herverdelingsprocessen door het individu als billijk wordt beschouwd. Ten gevolge van de ontgroening, de vergrijzing maar vooral gelet op de particulariteit van de babyboomgeneratie (geboren tussen 1946 en 1964) die er beter aan toe is dan de erop volgende generaties omdat ze gedurende de levensloop kon genieten van allerlei gunstige omstandigheden (veel kansen op de arbeidsmarkt, mogelijkheden om aan gezinsplanning te doen, krimp in de aflossingen van hun hypothecaire lening door stijgende inflatie), wordt de solidariteit tussen de generaties op de proef gesteld. Zijn de jongeren van vandaag bereid te betalen voor de pensioenen van een generatie die tijdens het actieve leven goed en comfortabel kon leven? Waarom bijdragen aan de pensioenen van een generatie die alle kansen heeft gehad? Het geïnstitutionaliseerde solidariteitsgedrag zal niet overleven als het niet langer legitiem is. De auteurs bepleiten daarom een aantal ‘Solidarity Building Measures’ met het oog op het versterken van de gemeenschapsgevoelens. Enkele van de maatregelen die ze voorstellen zijn het verhogen van de leeftijd waarop een aantal bijzonder zichtbare voordelen zoals gratis openbaar vervoer worden toegekend (van 65 naar bijvoorbeeld 75 jaar); het voeren van een loonevolutiebeleid dat meer aansluit bij een parabolisch model dan bij een lineair model. Het blijkt bijvoorbeeld dat de lonen in België en Frankrijk een duidelijk opwaartse trend vertonen met de leeftijd, in Zweden is de curve nagenoeg horizontaal en in een land als Japan is ze klokvormig (OECD, 2002). Genoemde solidariteitsmaatregelen zijn een paar aanzetten tot een bredere discussie met betrekking tot het pensioendossier. Ze voegen meteen andere dimensies toe aan het principe van de intergenerationale solidariteit.

3. Gegevensbronnen

Bij de behandeling van het onderwerp wordt in deze bijdrage gebruik gemaakt van twee databanken: ‘LOVO_1’ en de enquête ‘Bevolking en Beleid in Vlaanderen’.

De eerste gegevensbron betreft het onderzoek naar de leefomstandigheden van ouderen in Vlaanderen. Dit onderzoek, afgekort LOVO (LeefsituatieOnderzoek Vlaamse Ouderen), omvat in een eerste luik⁴ de bevraging van 2.462 zelfstandig wonende personen van 55 tot 90 jaar

⁴ Het tweede luik, opgestart in 2003, houdt een bevraging in van een representatieve steekproef van bewoners van rusthuizen/rust- en verzorgingstehuizen. De transitie van een thuissituatie naar een collectieve woonvorm vormt er een bijzonder aandachtspunt. Het derde luik binnen LOVO zou focussen op de intergenerationale solidariteit en transfers en zich beperken tot één cohorte, maar de uitvoering ervan werd afgesteld gegeven de veranderde institutionele context (zie ook voetnoot 5) (<http://aps.vlaanderen.be/cbgs/index.html>).

en representatief voor Vlaanderen met als centraal concept 'kwaliteit van leven'. Via een gestructureerde vragenlijst werd gepeild naar verschillende facetten van de leefsituatie van ouderen: gezin en familie, sociale contacten, gezondheid, zorg en ondersteuning, zorgpreferenties, huisvesting, arbeid en vrije tijd, levenstevredenheid. De gegevens werden ingezameld in de periode 2001-2002.

Met het leefsituatieonderzoek bij ouderen bouwde het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie (CBGS)⁵ een traditie op door op geregelde tijdstippen te peilen naar de leefomstandigheden van ouderen. Daardoor wordt het mogelijk gewijzigde behoeften of andere verwachtingspatronen op te sporen zodat de overheid erop kan inspelen. Er is enerzijds continuïteit in het onderzoek wat de constructie van tijdsreeksen mogelijk maakt; anderzijds zijn er vernieuwende tendensen zoals de inhoudelijke verbreding van het concept 'leefsituatie' tot 'levenskwaliteit', het opnemen van de groep van 55 tot 64 jaar wat in vroegere leefsituatieonderzoeken niet het geval was, en de grotere aandacht voor de opvattingen van burgers over beleidsmaatregelen. Nieuw was ook de gegevensverzameling via derden: een proxyrespondent levert feitelijke gegevens over ouderen die niet of minder in staat zijn een interview toe te staan. Bijdragen als deze waarin opvattingen en meningen aan bod komen, betreffen de steekproef zonder de proxy's (n=2.374). Voor meer informatie over het onderzoek (design, methodologie en rapportage) wordt verwezen naar de CBGS-monografie van Jacobs, Vanderleyden & Vanden Boer (2004) en naar Vanderleyden (2003) voor het specifieke luik over arbeid.

De tweede databank werd gegenereerd door de enquête 'Bevolking en Beleid in Vlaanderen'⁶. Veertien partners waar onder het CBGS namen deel aan het DIALOG-project. Voor Vlaanderen gaat het om een postenquête, waarvan het veldwerk plaatsvond in het najaar van 2003 (nettoresponse van 3.957 ingevulde en bruikbare vragenlijsten op een totaal van 5.500 respondenten: mannen en vrouwen tussen 20 en 65 jaar).

Inhoudelijk diende de standaardvragenlijst van het DIALOG-project als basis voor de Vlaamse vragenlijst. De standaardvragenlijst, opgebouwd rond zes modules (Gender Roles, Values in Life, Caring, Ageing, Foreigners, Childcare) bevatte verplicht op te nemen en optionele vragen. Het vragenschema werd aangepast aan de Vlaamse situatie: een aantal optionele vragen werd niet opgenomen, niet-optionele werden in een aantal gevallen geherformuleerd. Voor meer gegevens over de enquête naar situering, inhoud, rapportage wordt verwezen naar Welslau & Corijn (2004) en Corijn (2004).

4. De betaalbaarheid van de pensioenen

Feit is dat België een lage werkzaamheidsgraad heeft, inzonderheid binnen de leeftijdsklasse 55 tot 64 jaar. We schetsen eerst de evolutie met een paar cijfers en gaan vervolgens in op initiatieven van de overheid ter opvolging van het probleem. Verder besteden we aandacht aan het belang van actie voeren op verschillende fronten en tot slot gaan we na wat de burger denkt over de betaalbaarheid van de pensioenen.

4.1. Een paar cijfers

De lage werkzaamheidsgraad in België wordt geregeld onder de aandacht gebracht. Op de Top van Lissabon van maart 2000 kwamen de toenmalige 15 lidstaten een aantal doelstellingen overeen op economisch vlak. Met het opzet de economie in de Europese Unie tegen 2010 de meest competitieve en dynamische ter wereld te maken, zou de totale werkzaamheidsgraad (verhouding van het aantal werkenden tot de bevolking op arbeidsleeftijd) in 2010 70% moeten bedragen en daarenboven zou 50% van de bevolking

⁵ Het CBGS werd ontbonden in het kader van het reorganisatieproces 'Beter Bestuurlijk Beleid'. De expertise is overgegaan naar twee entiteiten: de Studiedienst van de Vlaamse Regering binnen het Departement DAR en het Kenniscentrum Welzijn, Volksgezondheid en Gezin binnen het Departement WVG.

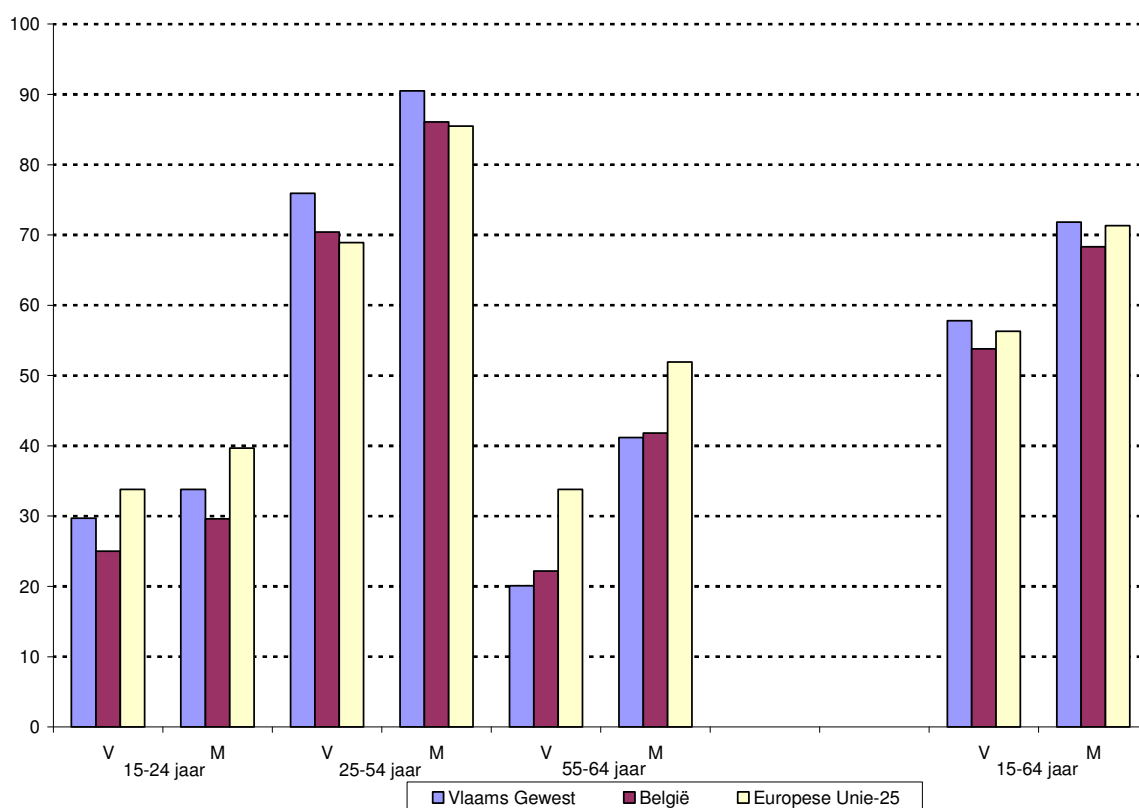
⁶ In 1991 organiseerde het CBGS een postenquête over de opvattingen van 20- tot 40-jarige burgers betreffende bevolking en welzijn (voor een rapportering van de onderzoeksresultaten, zie onder meer: Avramov, Callens & Cliquet, 1994, 1995; Van Peer & Cliquet, 2000). De enquête maakte toen deel uit van het project 'Population Policy Acceptance' (PPA) waaraan negen landen participeerden.

tussen 55 en 64 jaar aan het werk moeten zijn. Dit zijn hoog gegrepen streefdoelen voor België aangezien de werkzaamheidsgraad er vergeleken met de ons omringende landen, erg laag ligt, in het bijzonder bij de 55-plussers.

In België is 32% van de 55- tot 64-jarigen nog aan het werk (22% van de vrouwen; 42% van de mannen); in het Europa van de 25 is het 43% (34% van de vrouwen; 52% van de mannen) of minstens 10 procentpunten meer (www.steunpuntwav.be⁷; cijfers voor 2005⁸). De boodschap van de Europese Unie aan het adres van België was en is klaar en duidelijk: stimulerende maatregelen zijn noodzakelijk om mensen langer aan het werk te houden en er dient voorzichtig te worden omgesprongen met vervroegde pensionering.

Bekijken we de situatie in Vlaanderen op het vlak van de werkzaamheidsgraad t.o.v. het gemiddelde van de 25 lidstaten van de Europese Unie, dan blijkt dat de totale werkzaamheidsgraad van Vlaamse mannen en vrouwen bijna even hoog is als in de EU-25, maar dat er grote verschillen zijn naar leeftijd (zie figuur 1).

Figuur 1 Werkzaamheidsgraad naar geslacht en leeftijd, Vlaams Gewest, België en EU-25 (in %), cijfers 2005



Bron: op basis van gegevens van het Steunpunt WAV

Zowel in de lagere leeftijdsklassen (15-24 jaar) als in de hogere (55-64 jaar), telt Vlaanderen een lager aandeel werkenden dan gemiddeld in Europa. In de middelste leeftijdsgroep (25-54 jaar) is dat een hoger aandeel.

Volgens Geurts en Van Woensel (2005) kunnen voor de lagere werkzaamheidsgraad van Vlaamse ouderen twee redenen worden gegeven:

1. de feminisatie van de Vlaamse arbeidsmarkt is zeer laat op kruissnelheid gekomen, namelijk in de jaren zeventig, terwijl dat proces in vele Europese landen al in de jaren

⁷ Vanaf 1 januari 2007 bestaat het Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming (WAV) niet meer, het wordt opgenomen in het nieuwe Steunpunt Werk en Sociale Economie (WSE).

⁸ De cijfers voor 2006 waren bij het afwerken van dit rapport nog niet beschikbaar.

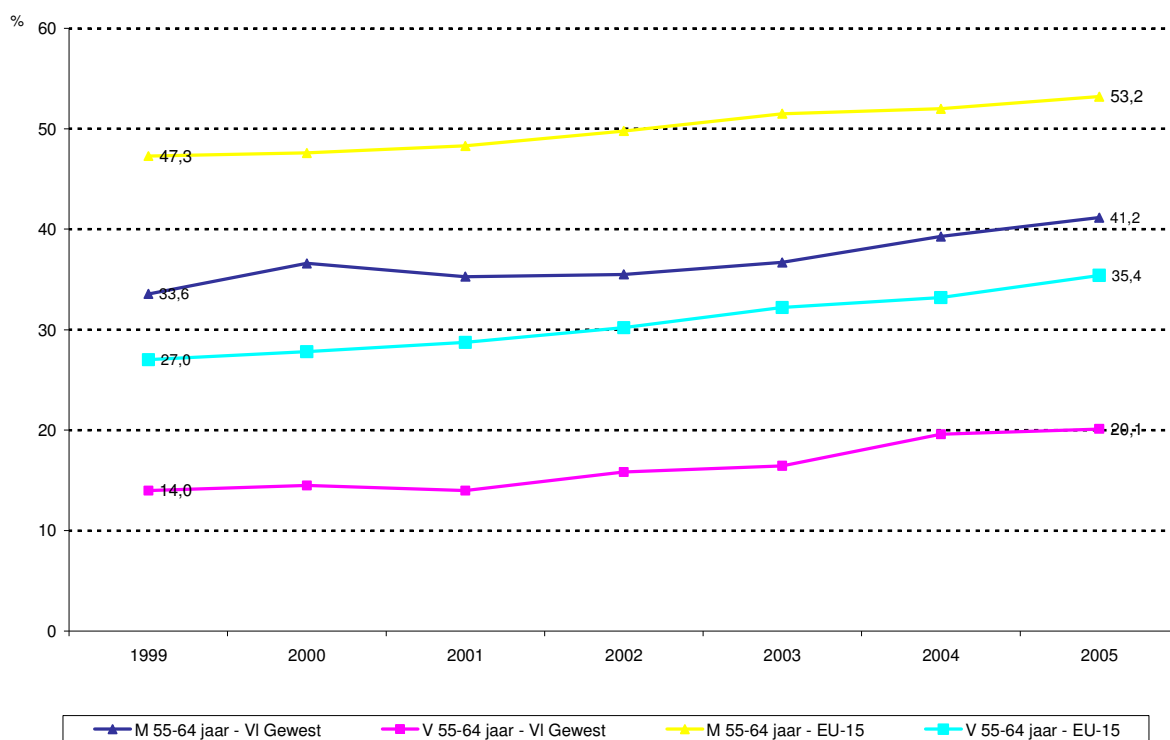
vijftig was gestart. Gevolg: heel wat vrouwen uit de leeftijdsgroep 50-64 jaar hebben nooit gewerkt.

2. Vlaamse ouderen verlaten de arbeidsmarkt via verschillende uitredingsroutes. Het gaat niet enkel om systemen van brugpensioen; ook het statuut van werkloosheid en van invaliditeit zijn mede bepalend voor de uitstroom (zie verder).

In figuur 2 wordt een vergelijking uitgezet tussen de werkzaamheidsgraad van 55- tot 64-jarige mannen en vrouwen in het Vlaamse Gewest en de EU-15 over de periode 1999 en 2005. De werkzaamheidsgraad in de leeftijdsklasse 55-64 jaar ligt in Vlaanderen onmiskenbaar lager dan in het Europa van de 15 landen⁹. De cijfers laten wel toe te stellen dat de Vlaamse mannen van 55-64 jaar aan een inhaalbeweging bezig zijn. De werkzaamheidsgraad steeg er tussen 1999 en 2005 met 7,6 procentpunten; op het niveau van de EU-15 gaat het om een toename met 5,9 procentpunten. Voor de Vlaamse vrouwen van 55-64 jaar is van een inhaalbeweging nog geen sprake.

De stijgende trend inzake werkzaamheidsgraad zowel in de EU-15 als in Vlaanderen is voor het grootste deel te danken aan de toename van het aandeel werkenden in de leeftijdsgroep 55-59 jaar zowel bij mannen als bij vrouwen. In de groep 60-64 jaar is de stijgende trend veel minder geprononceerd.

Figuur 2 De werkzaamheidsgraad bij mannen en vrouwen van 55 tot 64 jaar over de periode 1999-2005: Vlaams Gewest en EU-15 (in %)



Bron: ADSEI en EAK (bewerking Steunpunt WAV)

4.2. Initiatieven van de overheid ter opvolging van het probleem

Experts waren het erover eens dat er dringend maatregelen moesten komen om de toekomst van de sociale zekerheid waaronder de uitbetaling van de pensioenen, veilig te stellen. Op de conferentie van de eindeloopbaan, gestart in het najaar van 2004, lagen 30 voorstellen ter bespreking voor. De Regering Verhofstadt en zeker de vakbonden waren geen voorstander van een verhoging van de pensioenleeftijd of de brugpensioenleeftijd in tegenstelling tot de werkgeversorganisatie. Het Verbond van Belgische Ondernemingen (VBO) pleitte voor een

⁹ De tijdreeks ontbreekt voor het Europa van de 25 lidstaten.

geleidelijke afbouw van vervroegde pensioenregelingen en deed voorstellen om de arbeidsdynamiek van oudere werknemers te verhogen (De Koster, 2004, 39). Volgens de Hoge Raad voor de Werkgelegenheid (2004, 86) is een scenario waarin de werkgelegenheidsgraad, ook van ouderen, aanzienlijk wordt opgedreven, het enige dat het mogelijk maakt om de groei van de economische activiteit en van het inkomen per inwoner op een bevredigend peil te handhaven.

De regering wilde een globaal beleid voeren en stelde vier doelstellingen voorop, zijnde de vervroegde uittreding ontmoedigen (niet afschaffen), een betere beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt, de leeftijdsbenadering vervangen door een loopbaanbenadering en de toegelaten arbeid versoepelen. Het Generatiepact dat eruit resulteerde (zie <http://premier.fgov.be/nl/politics/generationpact.html>) heeft heel wat weerstand opgeroepen, niet in het minst bij de vakbonden. Toch werd over het hoofd gezien dat ook de burger zich aanpast aan gewijzigde omstandigheden. Ondanks het feit dat ouderen nog steeds de arbeidsmarkt vroeger dan op de wettelijke leeftijd willen verlaten, groeit het besef dat maatregelen zich opdringen. Geplaatst voor de keuze uit een aantal alternatieven ter vrijwaring van de betaling van de pensioenen in de toekomst, blijkt de afschaffing van het brugpensioen op meeval te kunnen rekenen (zie verder).

Binnen de Hoge Raad van Financiën werd in 2001 een studiegcommissie belast met het opvolgen van de budgettaire en sociale gevolgen van de vergrijzing¹⁰. Begin 2002 verscheen het eerste verslag van de Studiegcommissie voor de Vergrijzing (SCvV). In haar jaarlijks verslag van 2004 stelt de commissie dat bij een ongewijzigd beleid de bijkomende kosten van de vergrijzing in termen van gezondheidszorg en pensioenen minstens 3% van het bruto binnenlands product (bbp) bedragen in de periode 2003-2030 (Hoge Raad van Financiën, 2004). Tot 2010 is er op demografisch vlak nog een gunstige verhouding tussen de bevolking op actieve en niet-actieve leeftijd; nadien dreigen er problemen te rijzen aangezien de babyboomgeneratie vanaf de jaren 2011-2012 met pensioen gaat.

Wanneer de budgettaire kost van de vergrijzing (in % van het bbp) wordt vergeleken doorheen de eerste vier rapporten van de SCvV, dan valt op dat over de globale periode 2000-2030 er een aanzienlijke kostenstijging is van 3,1% (verslag 2002) naar 5,6% (verslag 2005). Twee bedenkingen daarbij. De oorsprong van die stijging is vooral te vinden in de periode 2000-2010 nl. een stijging van -0,7% naar 1,7% (in de periode 2010-2030 blijft de totale kost nagenoeg constant om en bij 3,9%). Voorts is het in de periode 2000-2010 vooral de component 'gezondheidszorg' die voor de stijging verantwoordelijk is (van 0,7% van het bbp naar 1,6%).

Het verslag van mei 2006 raamt de budgettaire kost van de vergrijzing in de periode 2005-2050 (= de lange termijn) op 5,8% van het bbp (3,9% voor pensioenen, 3,7% voor gezondheidszorg en langdurige zorg, -1,1% voor werkloosheid, -0,6% voor kinderbijslag, -0,1% voor brugpensioenen). De SCvV heeft ook rekening gehouden met de effecten van een aantal maatregelen uit het Generatiepact¹¹ en besluit dat het pact per saldo een gunstig effect heeft op de overheidsfinanciën van 0,16% van het bbp. Op korte termijn kost het Generatiepact echter meer dan het opbrengt. De meeste experts zijn het er over eens dat een geleidelijke beleidsbijstelling nodig is, waartoe het Generatiepact een eerste stap is in een reeks van meer stappen. Sommigen vinden dat er bijkomende begrotingsinspanningen moeten worden geleverd voor het opvangen van de vergrijzing.

¹⁰ In het kader van de wet van 5 september 2001 (BS van 14 september 2001) tot waarborging van een voortdurende vermindering van de overheidsschuld en tot oprichting van een zilverfonds (fonds bedoeld om reserves aan te leggen ten einde in de periode 2010-2030 de extra-uitgaven van de diverse wettelijke pensioenstelsels ten gevolge van de vergrijzing te betalen).

¹¹ Er werd rekening gehouden met de nieuwe brugpensioenregeling die vooral een verhoging van de brugpensioenleeftijd van 58 naar 60 jaar inhoudt; met de invoering van de pensioenbonus per gewerkte dag na de leeftijd van 62 jaar; met de versoepeling van de pensioenmalus in de zelfstandigenregeling, met de verhoging van de grens voor toegelaten arbeid na de wettelijke pensioenleeftijd, naast andere. Er werd bijvoorbeeld geen rekening gehouden met de verlaging van de grens voor toegelaten arbeid vóór de wettelijke pensioenleeftijd omdat de beslissing daarover door de regering werd uitgesteld. Voor een kort overzicht van de veranderingen onder invloed van het Generatiepact, kan verwezen worden naar onder meer Van Woensel et al., (2006).

Een working paper van de Nationale Bank van België (Langenus, 2006) bepleit bijkomende inspanningen. De door de Vergrijzingcommissie gehanteerde premissen zijn té optimistisch. Zo wordt uitgegaan van een activiteitsgraad van 70% in het jaar 2030, een veronderstelling waarvan de haalbaarheid kan worden betwijfeld gelet op de huidige activiteitsgraad van 61%. Bovendien is er de ondertewerkstelling van zowel jongeren als ouderen wat een structureel probleem is. Verder wordt uitgegaan van de premisse dat de productiviteit jaarlijks zal stijgen met 1,75% per tewerkgestelde terwijl die stijging in de afgelopen 25 jaar maar 1,45% per jaar was. Er wordt dus gerekend op een productiviteitsstijging voor een periode waarin er eerder van remmende factoren kan gesproken worden (bijvoorbeeld de toenemende gemiddelde leeftijd op de arbeidsmarkt, de integratie van minder productieve niet-actieven voor de noodzakelijke verhoging van de werkzaamheidsgraad en de verdere evolutie naar een diensteneconomie die minder ruimte biedt voor productiviteitsgroei). Ook op het vlak van de werkloosheid zijn de geschetste vooruitzichten te positief geschat. Zo wordt de structurele werkloosheidsgraad door de Studiecommissie voor de Vergrijzing in 2030 op 8% gelegd maar de Belgische werkloosheidsgraad ligt sinds de oliecrisis van de jaren '70 aanhoudend hoger. Volgens De Vos (2006) die de analyse van Langenus onderschrijft, rekent de SCvV ook op het vlak van de economische groei, de publieke gezondheidszorg en de staatsschuldafbouw te veel op trendbreuken en wordt er onvoldoende aangegeven hoe ze zullen verwezenlijkt worden.

Het in juni 2007 verschenen rapport van de SCvV behoudt de hypothesen op lange termijn betreffende de productiviteitstoename (jaarlijks 1,75%) en de werkloosheidsgraad (8%) maar heeft tevens omwille van een aantal onzekerheden, voor de twee pijlers nl. productiviteit en werkgelegenheid, gevoeligheidsanalyses uitgewerkt (gunstigere en minder gunstige groeiscenario's). De totale kost van de vergrijzing in de periode 2006-2050 wordt geraamd op 6,2% van het bbp, dit is een stijging met 0,4 procentpunt ten overstaan van mei 2006.

In heel het discours over de betaalbaarheid van de vergrijzing en inzonderheid de pensioenen is de afschaffing van de vervroegde pensionering naar voren gehaald. Toch dient hier genuanceerd te worden. Het staat vast dat de verschillende uittredingsroutes fungeren als communicerende vaten: als er wordt gesnoeid in de mogelijkheden voor een vervroegde uittreding, dan zal het gebruik van andere routes zoals arbeidsongeschiktheid en werkloosheid toenemen. Dat blijkt uit gegevens voor Nederland (Henkens & van Solinge, 2003, 152) maar werd ook aangetoond voor Frankrijk en België (OECD, 2006, 60). *"Wie vervroegde uittreding wil verbannen langs de voordeur, krijgt ze terug langs achter- en zijdeuren, en in nog grotere getale"* (Maes, 2004, 33).

Het indiceert dat het niet zinvol is alleen de vervroegde uittredingsmogelijkheden af te schaffen maar dat ook alternatieve exitroutes moeten worden meegenomen om te verhinderen dat ze als surrogaat worden gebruikt wanneer er beperkingen worden gesteld aan vervroegde pensionering.

Het is aangetoond dat brugpensioen maar één van de mogelijke uittrederoutes voorstelt¹². Tabel 1 geeft een overzicht van de sociaaleconomische positie van de bevolking van 55 tot 64 jaar en schetst in detail de positie van niet-werkenden.

¹² Voor een typologie van uittredesystemen en een analyse van de verschillen tussen belangrijke uittredekanalen: zie ook Peeters & Van Pelt (2005).

Tabel 1 Mannen en vrouwen van 55-64 jaar naar sociaaleconomische positie, Vlaams Gewest, 2005 (in %)

	55-59 jaar		60-64 jaar	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
Pensioen of vervroegd pensioen (1)	7,5	7,8	42,8	48,7
Brugpensioen	15,9	7,5	21,7	4,9
Werkloos	5,7	10,1	5,5	4,6
Arbeidsongeschikt	8,7	6,7	8,2	2,6
Huishouden	0,5	33,6	0,2	30,0
Andere (2)	2,2	2,6	0,8	1,1
<i>Totaal niet-beroepsactief</i>	<i>40,5</i>	<i>68,3</i>	<i>79,2</i>	<i>91,9</i>
<i>Totaal werkend</i>	<i>59,5</i>	<i>31,7</i>	<i>20,8</i>	<i>8,1</i>
Totale bevolking	100	100	100	100

(1) Zoals opgevraagd in de EAK; betreft in de meeste gevallen het rustpensioen

(2) Onder meer loopbaanonderbreking/tijdscrediet

Bron: ADSEI – EAK (bewerking Steunpunt WAV)

Uit de gegevens blijkt dat het brugpensioen en het rustpensioen twee belangrijke uittredekanalen zijn bij 55- tot 59-jarige mannen maar ook invaliditeit legt een zeker gewicht in de schaal, gevolgd door werkloosheid. Bij vrouwen waar op die leeftijd de werkzaamheidsgraad betekenisvol lager ligt dan bij mannen (amper één op drie is er nog beroepsactief), is eveneens het pensioen het belangrijkste uittredekanaal, gevolgd door werkloosheid en arbeidsongeschiktheid. Een groot deel van de vrouwen komt voor onder het statuut van huisvrouw (dragen zorg voor het gezin/huishouden). Binnen de leeftijdsklasse 60-64 jaar wordt het pensioen als uittredekanaal belangrijker.

Bovenstaande gegevens zijn een indicatie van het feit dat de gemiddelde uittredeleeftijd verschilt van de gemiddelde pensioenleeftijd (Van Woensel et al., 2006). Mannen en vrouwen verlaten de arbeidsmarkt gemiddeld iets meer dan twee jaar vóór ze met officieel rustpensioen gaan.

Naast het feit dat de uittredeleeftijd verschilt naar het geslacht – vrouwen treden vroeger uit de arbeidsmarkt dan mannen – is ook het beroepsstatuut van belang. Arbeiders treden het vroegst uit, vervolgens zijn het de bedienden en daarna komen de ambtenaren. Zelfstandigen blijven het langst aan de slag (Herremans, 2006). Een andere factor die de uittredeleeftijd beïnvloedt, is de positie in het huishouden (Van Woensel et al., 2006). Bij mannen zijn er niet zoveel verschillen naargelang de gezinspositie. Enkel mannen met een partner en zonder (inwonende) kinderen blijven langer op post. Bij de vrouwen verlaten degenen met inwonende kinderen vroeger de arbeidsmarkt. Dat het hebben van een partner en/of kinderen van invloed is, kan tevens worden afgeleid uit de situatie bij de alleenstaanden: in dit geval is er geen verschil tussen mannen en vrouwen. Alleenstaande vrouwen blijven langer aan het werk dan andere vrouwen waardoor het verschil met alleenstaande mannen vervalst. Vaak zijn alleenstaande vrouwen verplicht langer te werken vanuit financiële overwegingen. Verder blijkt ook de gezondheidstoestand bepalend te zijn voor de uittredeleeftijd: wie zich slecht voelt, zal vroeger uittreden. Loopbaanonderbreking maar ook deeltijdse arbeid aan het einde van de loopbaan hebben een positief effect en vertragen de uittrede uit de arbeidsmarkt.

4.3. De noodzaak van acties op verschillende terreinen

De noodzaak om langer op de arbeidsmarkt actief te blijven wordt geleidelijk aan erkend. Volgens een recent OECD-rapport (2006) kan langer werken een voordeel opleveren op drie fronten: *‘...it would boost labour force growth and help offset the negative impact of population ageing on economic growth; it would improve public finances through reduced public expenditures associated with early retirement while increasing tax revenues; and it would also help employers by smoothing the pace at which they will have to replace retiring*

workers with new entrants'. Kortom, alle betrokkenen kunnen erbij winnen: de ouderen omdat ze zelf via langer werken een meer positieve beeldvorming van ouder worden in de hand werken, de overheid omdat ze enerzijds de sociale zekerheidsuitgaven kan reduceren en anderzijds meer inkomstenbelastingen genereert, en de werkgevers die de instroom en uitstroom binnen het bedrijf beter kunnen plannen.

Dat er acties op verschillende fronten moeten worden gevoerd en dat alleen het langer werken van mensen geen oplossing zal bieden, daarover zijn de meeste actoren het eens. Naast het langer werken is het verhogen van de arbeidsproductiviteit een streefdoel. Een afname van het aantal arbeidskrachten in verhouding tot de totale bevolking zou gecompenseerd kunnen worden door een sterke groei in de productiviteit van iedere werknemer. Maar de impact ervan op de overheidsfinanciën zal volgens de OECD (2006) minder substantieel zijn dan de impact op de economische groei. Grotere productiviteit van de industrie geeft aanleiding tot een stijging van de reële lonen. Dit fenomeen zou ook zijn toepassing vinden bij de overheid waardoor functionarissen eveneens hogere lonen verwachten, wat negatief is voor de staatsfinanciën. Bovendien zou er in zo een situatie, nog steeds volgens het OECD-rapport, meer vraag zijn naar diensten te leveren door de overheid, wat opnieuw kostenverhogend is voor de staat.

Hervormingen dringen zich op. Dat is ook de mening van Pestieau (2003) die stelt dat er tevens veranderingen moeten optreden in andere parameters. *'It would of course be naïve to think that the reform proposed would be enough: it would certainly have to go together with changes in other parameters of the system, especially those governing the redistribution of retirement benefits'*. Bovendien moeten de tweede pijler (collectieve pensioenverzekeringen op sector- of bedrijfsniveau) en de derde pijler (individuele verzekeringen zoals pensioensparen) harmonieus ontwikkeld worden.

Niet iedereen kan zich daarin vinden. Vooral de verdere ontwikkeling van de derde pijler, namelijk het pensioensparen, brengt volgens sommigen de garantie van een wettelijk pensioen in gevaar. Organisaties voor Vlaamse gepensioneerden (OKRA, S-Plus, Federatie van (Brug)Gepensioneerden, allen vertegenwoordigd in het Raadgevend Comité van de Pensioenen) vrezen dat door het toenemende belang van de private systemen de eerste pijler dreigt te verschrompelen terwijl het wettelijke pensioen net de prioriteit zou moeten zijn (Meulenaer, 2007, 42). Bovendien kan niet iedereen aanspraak maken op dit soort aanvullende pensioenen omdat (te) beperkte inkomsten niet toelaten aan de systemen te participeren. Dat geldt onder meer voor vrouwen. Klammer (2007) die de Duitse situatie in kaart bracht, stelt dat ondanks het stijgende aandeel vrouwen dat door de tweede en derde pijler beschermd is, het dekkingsbedrag bij vrouwen veel lager is dan dit bij mannen. De twee pijlers versterken daardoor nog de gendergap inzake inkomen op oudere leeftijd. Volgens Klammer moeten de genderongelijkheden worden weggewerkt via de eerste pensioenpijler.

Ook in Vlaanderen is er de vaststelling dat het pensioensparen steeds meer aan populariteit wint. In een bijdrage onder de titel 'Saving for retirement in the third pillar of the Belgian Pensioen System' stellen Wuyts et al. (2007) dat de bijdragen aan de derde pijler¹³ in de periode 1993-2003 in reële termen zijn gestegen met 42%. Die ontwikkeling zou het resultaat zijn van de stijging zowel in de participatie als van de bedragen. Ze stellen verder een positieve relatie vast tussen de derde pijler en de variabelen leeftijd, inkomen, beroepsstatuut en bewoningstitel: ouderen, hogere inkomens, zelfstandigen en eigenaars participeren meer en dragen ook meer bij. De organisaties voor de Vlaamse gepensioneerden wijzen erop dat de tweede en derde pijler door de overheid worden aangemoedigd via belastingvoordelen. Voor de welvaartsaanpassing van de wettelijke pensioenen waarvoor zij sinds jaren pleiten¹⁴, wordt steeds het tekort aan financiële middelen ingeroepen. Volgens de gepensioneerdenorganisaties is het een kwestie van prioriteiten: voor lastenverlagingen en het verhogen van bepaalde voordelen is er wel ruimte (cf. o.m. belastingvermindering voor tweede en derde pijler).

¹³ Het gaat hier zowel over pensioensparen als over individuele levensverzekeringen.

¹⁴ In 2006 werd er met de sociale partners een akkoord bereikt over de welvaartsaanpassing van de pensioenen. In 2007 en 2008 worden vooral de minimumpensioenen en de oudere pensioenen aangepast.

De mogelijkheden van de overheid om de activiteitsgraad te verhogen, zijn volgens Bundervoet beperkt. In een interview naar aanleiding van zijn emeritaat pleitte de arbeidssocioloog voor soepele loopbaanmodellen zodat oudere werknemers niet abrupt stoppen met werken (Martens, 2004, 56). De burger is zelf ook voorstander van geleidelijke afbouw van de arbeidsloopbaan. In het DIALOG-project en meer in het bijzonder in het luik 'Intergenerational Solidarity, the Elderly and Ageing', werd gepeild naar de voorkeur betreffende de transitie van werk naar pensionering met volgende alternatieven: 1. het gedwongen te stoppen zonder meer, 2. betaalde arbeid in combinatie met een pensioen, en 3. geleidelijke afbouw van betaalde arbeid¹⁵. De meeste ondervraagden prefereren werk en pensioen te combineren (mediaan over de landen heen van 39%) of kiezen de weg van de geleidelijkheid: de betaalde arbeid langzaam afbouwen (36%). Er tekenen zich wel verschillen af naargelang het land. In West-Duitsland bijvoorbeeld verkiest een meerderheid van 53% het geleidelijk afbouwen van de arbeid. Abrupt stoppen is alleszins niet het meest geprefereerde model (Schoenmaeckers, Vanderleyden & Vidovicova, 2006, 45, 86). De helft van de ondervraagden vindt dat degenen die na de pensionering willen werken, de keuze moeten hebben tussen voltijds en deeltijds werk (alleen occasioneel werk of alleen deeltijds werk volstaat niet).

4.4. De mening van de burger over de betaalbaarheid van de pensioenen

4.4.1. Pensioenzekerheid en andere maatschappelijke problemen

Als referentiekader verwijzen we naar de Standaard Eurobarometer 65 waarin Europese burgers onder meer werden bevraagd over hun levenskwaliteit en tevredenheid, hun oordeel over de problemen waarmee hun land wordt geconfronteerd en hun verwachtingen voor de komende jaren. Voor België gaat het over opinies van een representatieve steekproef van de Belgische bevolking ouder dan 15 jaar, waarvan het veldwerk plaatsvond in de lente van 2006 (Eurobarometer 65, nationaal rapport België, 2006). Op de vraag naar de problemen waarmee België wordt geconfronteerd, ziet één Belg op de twee de werkloosheid als het grootste probleem. Op de tweede plaats, met 25%, vermelden de Belgen de onveiligheid en op drie komt de economische toestand met 24%. Die top drie geldt overigens algemeen binnen de EU-25 met respectievelijk 49% voor werkloosheid, 24% voor onveiligheid en 23% voor de economische toestand.

De pensioenen komen voor de Belgen als 'probleem' op de zevende plaats (13%) na de belastingen, de immigratie en de prijsverhogingen - inflatie; het Europese gemiddelde ligt iets lager (10%). Opmerkelijk is echter dat de Belgen zes maanden voordien (herfst 2005, versie 64.2 van de Eurobarometer) weliswaar de werkloosheid ook als het grootste probleem ervoeren (50%) maar dat ze op de tweede plaats melding maakten van de pensioenen (30%). Niet toevallig is het de periode van het tot stand komen van het Generatiepact waarbij de pensioenproblematiek in niet onbelangrijke mate de actualiteit beheerste. Blijkbaar is het pensioenprobleem nadien in België wat naar de achtergrond verschoven. Deze vaststelling indiceert dat problemen die al langer bestaan maar die niet voldoende in de openbaarheid worden gebracht, niet door de burger als dusdanig worden gepercipieerd of snel worden vergeten.

Het betekent ook dat de overheid naar de burger toe de opdracht heeft op regelmatige tijdstippen maatschappelijk relevante ontwikkelingen op een passende wijze te communiceren. De vraag is dan in welke mate de kennis van maatschappelijk relevante problemen aanleiding geeft tot gewijzigde gedragspatronen (bijvoorbeeld in welke mate kan de toename van het pensioensparen worden toegeschreven aan het onder de aandacht brengen van de problematiek rond de pensioenen?).

Een ander referentiekader wordt geboden door de enquête 'Sociaalculturele verschuivingen in Vlaanderen', een jaarlijkse survey bij een representatieve steekproef van 1.500 Nederlandstalige Belgen in het Vlaamse Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest die peilt naar waarden, opvattingen en overtuigingen van Vlamingen met betrekking tot maatschappelijk- en beleidsrelevante thema's.

(http://aps.vlaanderen.be/survey/aps_survey/survey_APS_achtergrond.htm)

¹⁵ De Vlaamse survey in het kader van DIALOG heeft deze vraag niet opgenomen.

In een lange lijst van maatschappelijke problemen staat de pensioenzekerheid als probleem mee voorin. Vlamingen duiden dit in 2006 als tweede belangrijke probleem, na druggebruik bij jongeren. Uit de tijdreeks valt af te leiden dat het probleem zeker aan betekenis heeft gewonnen in de periode 1996-2006 met een lichte terugval in de jaren 1999 en 2000 (zie tabel 2).

Tabel 2 Maatschappelijke problemen in de periode 1996-2006, top 5 in 2006: Vlaanderen (in %)

	1996	1997	1999	2000	2003	2006
Druggebruik bij jongeren	41,6	37,9	39,7	40,4	40,2	35,7
Pensioenzekerheid	27,7	28,3	24,7	24,2	31,9	33,2
De werkloosheid	52,8	49,5	35,3	18,5	34,0	31,7
Het wegvallen van normen en waarden bij de mensen	25,6	24,2	22,8	29,6	29,3	31,5
De onveiligheid op straat	27,8	21,5	22,7	30,2	31,1	28,5

Bron: SCV-survey 2006, in: VRIND, 2007

Wanneer werd gevraagd het allerbelangrijkste probleem te duiden, dan komt de pensioenzekerheid op de eerste plaats bij een aantal subgroepen: de vrouwen, degenen met geen of enkel lager onderwijs, en de 75- tot 85-jarigen. De vaststelling is niet verwonderlijk voor eerstgenoemde deelpopulaties, wel voor laatstgenoemde.

4.4.2. Een zorg voor de Vlaamse 55-plusser?

In LOVO_1 kregen de respondenten in de beleidsmodule twee vragen voorgelegd. Een eerste vraag peilde naar de mate waarin de Vlaming van 55-plus zich zorgen maakt over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst. Een tweede vraag ging over de middelen die de overheid kan aanwenden om de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst te waarborgen: welke maatregel verkiest de Vlaming en welke maatregel verkiest hij/zij zeker niet? De tweede vraag komt ook aan bod in de enquête 'Bevolking en Beleid in Vlaanderen', zij het met een ander antwoordpatroon (welke maatregel geniet eerste voorkeur, welke de tweede voorkeur?).

Globaal genomen zijn Vlamingen van 55 jaar en ouder niet echt bezorgd over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst. De meeste ondervraagden hebben een uitgesproken mening ('weet niet' en 'geen antwoord' maken samen maar 1,5% uit).

Iets meer dan 10% van de ondervraagden zegt zich veel of zeer veel zorgen te maken over de uitbetaling van de pensioenen. Meer dan 4 op 10 maken zich helemaal geen zorgen.

Tabel 3 Mate van bezorgdheid over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst naar leeftijdsklasse (in %)

Maakt zich..... zorgen?	55-64 jaar	65-74 jaar	75-90 jaar	Totaal
Zeer veel	7	3	3	5
Veel	10	5	5	7
Een beetje	21	14	11	16
Weinig	24	26	22	24
Geen	37	50	58	46
Weet niet/geen antwoord	1	2	1	2
N (100%)=	953	868	550	2.371

Bron: CBGS, LOVO_1

Bij opsplitsing van de LOVO_1-data naar een aantal relevante sociaaldemografische kenmerken blijkt dat mannen en vrouwen niet verschillen op het vlak van zich zorgen maken. De leeftijd is wel bepalend: het aandeel dat zich (zeer) veel zorgen maakt is meer dan het dubbele bij de 55- tot 64-jarigen ten overstaan van de andere twee leeftijdsgroepen

(17% in de leeftijdsgroep 55-64 jaar en 8% in de twee 'oudere' leeftijdsgroepen). De oudste ouderen genieten al jaren van hun pensioen en gaan er wellicht vanuit dat daar in de toekomst weinig aan zal veranderen, niet voor hen en niet voor hun generatiegenoten.

Daarnaast is de bezorgdheid groter bij degenen uit het secundair en hoger onderwijs¹⁶, zij die het financieel moeilijker hebben en ouderen die eigenaar zijn van hun woning maar nog een afbetaling hebben lopen. Naar burgerlijke staat maken de gescheiden personen zich het meest van al zorgen, gevolgd door de gehuwden. Weduwen/weduwenaars zijn het minst bezorgd. Naar gezinstype is er de trend dat vooral degenen die samenwonen met echtgeno(o)t(e)/partner én kinderen zich wat meer zorgen maken.

Ook andere factoren lijken de bezorgdheid te beïnvloeden: ouderen die zich minder goed in hun vel voelen (lichamelijk, sociaal of mentaal) zijn minder positief in hun oordeel over de toekomst van de pensioenen. Zo toont de bivariate analyse aan dat ontevredenheid over het contactenpatroon met zowel de verticale relatiekring, de collaterale als de niet-familiale kring¹⁷ en gevoelens van eenzaamheid, een negatieve impact ressorteren en de bezorgdheid over het pensioenstelsel versterken.

Omdat een aantal van deze factoren onderling samenhangen – ouderen die samenwonen met echtgeno(o)t(e)/partner én kinderen zijn vaak jonger; een minder goede gezondheidsbeleving is deels leeftijdsgebonden,... – werd een multivariate analyse uitgevoerd om na te gaan wat bijvoorbeeld de impact is van de leeftijd, van de sociaaleconomische status (opleiding, inkomen, eigendomstitel woning), van zich al dan niet goed voelen en de sociale inbedding van een persoon, onder controle van de andere factoren.

Logistische regressie is een bijzondere variant van lineaire regressie waarbij de afhankelijke variabele een categorische variabele is. Het is een analysetechniek die toelaat het natuurlijke logaritme te schatten van de kans dat een bepaalde gebeurtenis zich voordoet tegenover de kans dat die gebeurtenis zich niet voordoet in functie van de waarden op de in aanmerking genomen onafhankelijke variabelen. Wanneer de categorische variabele twee categorieën bevat, spreekt men van binaire logistische regressie; in geval er meer categorieën zijn, gaat het om multinomiale logistische regressie (zie onder meer: Pickery, 2006).

In deze bijdrage wordt binaire logistische regressie toegepast waarbij de groep van 'zeer veel, veel of een beetje zorgen' wordt vergeleken met de referentiegroep zijnde 'weinig/geen zorgen over de betaling van de pensioenen'. Voor elke onafhankelijke variabele wordt nagegaan of die een significante invloed heeft op de afhankelijke variabele onder controle van de andere onafhankelijke variabelen. Bij categorische variabelen – en dat geldt in dit model voor alle onafhankelijke variabelen – wordt nagegaan met welke factor de odds van de overige categorieën groter of kleiner is dan de odds van de referentiecategorie. In die zin spreekt men van een oddsratio, waarbij de odds hier moet worden begrepen als de kans om zich zorgen te maken versus de kans om zich geen zorgen te maken over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst. Een categorie met een waarde van 3,5 betekent dus dat de odds op het zich zorgen maken 3,5 maal groter is dan voor de referentiecategorie. Het interpreteren van een oddsratio kleiner dan 1 is niet eenvoudig; daarom wordt er meestal omgerekend als volgt: 1/oddsratio. In dat geval moet ook de referentiecategorie worden omgekeerd.

De resultaten van de logistische regressie worden samengevat in bijlage 1.

¹⁶ In de periode 2001-2002 (tijdstip van de LOVO_1-bevraging) had 43% van de ondervraagde 55-plussers in Vlaanderen alleen lager onderwijs of minder genoten; 43% situeert zich in de categorie secundair onderwijs en 14% geeft aan hoger onderwijs te hebben genoten (universitair of hogeschool).

¹⁷ De verticale relatiekring verwijst naar de contacten met (schoon)kinderen, kleinkinderen, ouders; de collaterale kring omvat de contacten met (schoon)broers/(schoon)zussen en andere familieleden en de niet-familiale betreft de contacten met kennissen, vrienden, burens en andere personen (zie ook Vanderleyden & Audenaert, 2004).

- Impact van niet-economische elementen

De analyse toont aan dat onder controle van de sociaaleconomische status geïndiceerd door onder meer opleiding, inkomensevaluatie en voornaamste bron van inkomsten, de impact van niet-economische elementen overeind blijft inzake de bezorgdheid van de burger voor de uitbetaling van de toekomstige pensioenen. Opmerkelijk is dat niet de actuele gezondheidsbeoordeling bepalend is maar wel het oordeel van de oudere over zijn/haar gezondheid ten aanzien van 5 jaar terug. Gerefereerd aan degenen die zich beter voelen dan 5 jaar geleden, hebben ouderen die zich slechter voelen grofweg 1,5 maal meer kans om zich zorgen te maken. Een verslechterde gezondheid kan dus betekenen dat ouderen zich bezinnen over de financiële consequenties. Er ontstaat een groeiende bekommernis over de vraag of het inkomen waarover men zal kunnen beschikken, voldoende zal zijn om de bijkomende gezondheidskosten te dragen. Ouderen die zich sociaal goed omringd weten, geïndiceerd door onder meer hun tevredenheid over hun verticale contactenpatroon (relaties die ze hebben met kinderen, kleinkinderen, ...), maken minder gewag van enige bezorgdheid. Wat de collaterale contacten betreft (met broers, zussen, andere familieleden) en de contacten met niet-verwanten, zijn de resultaten niet significant. Eenzaamheid is een andere indicator voor het sociale welbevinden en genereert eveneens een significante impact op het zich zorgen maken over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst. Rekening houdend met alle andere effecten waarvoor in het model werd gecontroleerd, betekent het dat iemand die zich dikwijls of soms eenzaam voelt ongeveer 1,3 keer meer kans heeft zich zorgen te maken over de pensioenen dan iemand die nooit geconfronteerd wordt met eenzaamheidsgevoelens.

- Impact van economische factoren

De meest doorslaggevende factor is echter het oordeel van de oudere over zijn inkomenssituatie¹⁸. Wie het moeilijk of zeer moeilijk heeft, heeft bijna 4 maal meer kans dan iemand die het financieel (zeer) goed doet om zich zorgen te maken over de betaling van de pensioenen in de toekomst. Voor wie het eerder moeilijk heeft, is de oddsratio 2,5 maal groter dan deze van de referentiegroep. Ook de inkomstenbron speelt een rol. Gerefereerd aan degenen die hun voornaamste inkomen genereren uit een investering, sparen of een eigendom, is de bezorgdheid groot onder hen die als belangrijkste inkomen een loon/wedde of inkomen uit zelfstandige arbeid opgeven (odds is 4,3 maal groter) en degenen die terugvallen op een werkloosheidsuitkering of een andere sociale uitkering (odds is 3,6 maal groter). Ook de genoten opleiding is van belang: ouderen die hoger onderwijs volgden, hebben vergeleken bij degenen die enkel lager onderwijs of minder genoten ongeveer 1,5 maal meer kans om zich zorgen te maken over de pensioenen. De verschillen tussen degenen met middelbaar onderwijs versus degenen met lager onderwijs of minder zijn niet significant. De eigendomstitel die biviaat wel een betekenisvolle impact te zien gaf, blijkt onder controle van alle andere in het model opgenomen factoren niet langer van belang te zijn.

- Huishoudsamenstelling en kinderen

Na controle van de andere factoren opgenomen in het model, verdwijnt het effect van de huishoudsamenstelling en van de burgerlijke staat. Gescheiden, ongehuwde of gehuwde ouderen maken zich niet meer of minder zorgen over de uitbetaling van de pensioenen dan de referentiegroep van de weduwen rekening houdend met alle andere effecten.

Een opmerkelijke vaststelling is dat het al dan niet hebben van kinderen geen invloed heeft op de mening van de ouderen over de pensioenen. Anders gezegd, de aanwezigheid van kinderen zet niet aan tot minder bezorgdheid dan wanneer er geen kinderen zijn. Het is al langer gekend dat ouderen hun kinderen niet willen belasten en dus vanuit een financieel oogpunt ook niet op hun kinderen willen rekenen. Op microvlak zien we trouwens dat de transfers gaan van de ouderen naar de kinderen en veel minder omgekeerd, conform aan wat in andere onderzoeken wordt gevonden (zie onder meer Kohli, 1999, 88: *'The overwhelmingly downward direction of material transfers is evident'*). In LOVO_1 werd gevraagd of de oudere (of zijn/haar huishouden) in de loop van de laatste vijf jaar hulp heeft geboden, in geld of in natura, aan één of meer buitenhuiswonende

¹⁸ Dit kan worden afgeleid aan de hand van de waarde van de Wald statistic.

kinderen/schoonkinderen, met daarnaast de vraag of men zelf hulp heeft ontvangen van één of meer buitenhuiswonende kinderen/schoonkinderen. Een kwart van alle ouderen zegt in de vijf jaar voorafgaand aan het interview financiële hulp of hulp in natura te hebben geboden aan een of meer van de buitenhuiswonende kinderen. Daartegenover heeft 'maar' 6% hulp gekregen van de kinderen. In verhouding tot het aantal met buitenhuiswonende kinderen, verhogen deze aandelen tot 30% en 7% (Vanderleyden & Vanden Boer, 2004, 176). Binnen de oudste generatie (de 75- tot 90-jarigen) is het aandeel dat financiële hulp of hulp in natura biedt aan de kinderen dubbel zo groot als het aandeel kinderen dat hulp geeft aan de ouders (19% versus 9%). De neerwaartse beweging is echter nog meer uitgesproken wanneer de jongste generatie wordt beschouwd (binnen LOVO_1 zijn dat de 55- tot 64-jarigen): bijna 40% onder hen verstrekt hulp, 7% ontvangt er).

Mannen en vrouwen tussen 20 en 65 jaar rekenen niet op hun kinderen voor financiële aangelegenheden, wat blijkt uit de DIALOG-resultaten voor Vlaanderen. Gevraagd naar het belang van een aantal taken voor de overheid gegeven het belang van de vele veranderingen in de samenleving die alle burgers aangaan, komen de garantie van de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst samen met het voorzien in voldoende voorzieningen voor een goede gezondheidszorg voor iedereen, op een gedeelde eerste plaats als belangrijkste overheidstaak (zie tabel 4).

Tabel 4 Welke taken acht u belangrijk voor de overheid? (in %)

Taken voor de overheid	% belangrijk
- dat er genoeg geld is om de pensioenen te blijven betalen	93
- dat er voldoende voorzieningen zijn voor een goede gezondheidszorg voor iedereen	93
- dat jongeren een job kunnen vinden	89
- dat er voldoende zorgvoorzieningen voor ouderen zijn	88
- dat vrouwen een job beter kunnen combineren met het hebben van kinderen	72
- dat vrouwen een job gemakkelijker kunnen combineren met de zorg voor anderen	71
- dat mannen een job beter kunnen combineren met het hebben van kinderen	55
- dat mannen een job gemakkelijker kunnen combineren met de zorg voor anderen	55
- dat er meer mannen en vrouwen van 50 jaar en ouder een job kunnen blijven uitoefenen	50

Bron: CBGS, enquête 'Bevolking en Beleid'

Het is de taak van de overheid om ervoor te zorgen dat de budgetten toereikend zijn om de pensioenen te betalen. Dat de overheid kinderen de verplichting zou opleggen om hun bejaarde ouders financieel bij te staan, kan op weinig instemming rekenen van de actieve bevolking maar ook ouderen zelf kunnen zich daarin niet vinden zoals verder nog zal blijken.

De vraag of jongeren minder bereid zijn om te betalen voor ouderen is al vaak aan de orde geweest; het antwoord erop is niet eenvoudig. Meer algemeen en eerder indicatief voor de gestelde vraag, komt uit het DIALOG-onderzoek naar voren dat jongeren (20- tot 29-jarigen in de steekproef) minder positief staan tegenover ouderen dan bijvoorbeeld de leeftijdsgroep van de 50- tot 64-jarigen (Schoenmaeckers, et al., 2007 (in druk)). Dit betekent dat proportioneel meer jongeren dan ouderen het eens zijn met uitspraken als *'The elderly are a burden for society'*, *'The elderly are an obstacle to change'* of nog dat jongeren uitspraken als *'The elderly are an important resource for emotional support'*, *'Subsequent generations could profit from the presence, knowledge and experience of the aged'* vaker afwijzen, al blijft een positieve beeldvorming overeind ook bij jongeren.

Dit is uiteraard een momentopname; het gebrek aan data over een langere periode laat niet toe uitspraken te doen over de initiële vraag. Meteen is dit een pleidooi voor meer wetenschappelijk onderzoek naar de evoluties in houdingen, attitudes en gedragingen van mensen inzake relevante maatschappelijke aangelegenheden. Een longitudinaal onderzoeksdesign is daarvoor aangewezen.

5. Middelen om de betaalbaarheid veilig te stellen

In het publieke discours over het niet langer betaalbaar zijn van de pensioenen wordt langer werken als één van de middelen genoemd. Maar het staat haaks op de realiteit die er een is van vervroegde uitstroom uit de arbeidsmarkt, een trend die al jaren aanhoudt. Mensen wensen effectief (veel) vroeger uit te treden dan de wettelijk bepaalde pensioenleeftijd. In wat volgt, gaan we eerst in op de redenen voor een vervroegde uitstroom uit de arbeidsmarkt. Vervolgens schetsen we een evolutie van de gewenste en de verwachte pensioenleeftijd en wijzen op een aantal factoren in relatie tot de verwachte pensioenleeftijd. Tot slot staan we stil bij de mening van de Vlaamse burger en peilen naar langer werken als één mogelijk middel ter vrijwaring van de betaalbaarheid van de pensioenen.

5.1. Elementen ter verklaring van de daling van de effectieve pensioenleeftijd

De feitelijke daling van de effectieve pensioenleeftijd hangt samen met factoren aan de aanbodzijde. In de jaren zeventig toen er internationaal een grote werkloosheid werd geconstateerd met nefaste gevolgen voor in het bijzonder jongeren, werden tal van systemen uitgedokterd om jongeren een kans te geven. Een ervan bestond in incentives voor inactiviteit bij oudere werknemers o.m. via systemen van brugpensioen om de hoge werkloosheid bij jongeren op te vangen. Als hypothese werd vooropgezet dat er een substitutie mogelijk was tussen jobs voor ouderen en jongeren. Onderzoek heeft intussen aangetoond dat dit beleid meestal heeft gefaald (zie o.m. Boldrin et al., 1999; Bonsang & Perelman, 2005, 78).

Er is echter ook de vraagzijde ter verklaring van de lage participatie van 55- tot 64-jarigen. Een mogelijke interpretatie is dat het aanbod als het ware zijn eigen vraag heeft gecreëerd. Het beleid heeft om tegemoet te komen aan een dringend probleem, bepaalde verwachtingen gecreëerd bij de bevolking, verwachtingen die alsmaar moeilijker zijn terug te schroeven. De jarenlange toepassing van de vervroegde uitstapmogelijkheden heeft ervoor gezorgd dat de burger de vervroegde uitstap niet alleen normatief aanvaardbaar vindt, maar ook beschouwt als een recht. Toch is het volgens Elchardus & Cohen (2003, 12) niet helemaal terecht de verschuiving van de leeftijdsnormen en van de effectieve pensioenleeftijd volkomen toe te schrijven aan beleidsmaatregelen. Het gaat om een maatschappelijk verschijnsel waarvan de dynamiek dieper reikt dan de wet- en regelgeving.

Welke argumentatie grijpen burgers aan om vervroegd uit de arbeidsmarkt te stappen?

In de LOVO_1-enquête bij 55-plussers in Vlaanderen van 2001-2002, werd aan 55- tot 64-jarigen die al met pensioen waren of de intentie hadden vervroegd uit te stappen, een aantal redenen voorgelegd ter motivatie van hun beslissing (Vanderleyden, 2004, 260 e.v.). Op een vijf-puntenschaal gaande van 1=helemaal niet belangrijk tot 5=zeer belangrijk, konden de ondervraagden zich uitspreken over een achttal motieven. Zowel op basis van de gemiddelde waarde als op basis van de procentuele verdeling van de verschillende antwoordcategorieën, haalt het vrijheidsmotief de hoogste score. 'Vrij zijn en de dingen doen die men graag doet', wordt door 60% van de respondenten als 'belangrijk' (35%) of 'zeer belangrijk' (25%) aangeduid; de gemiddelde waarde voor dit item bedraagt 3,37.

Als tweede reden voor een vervroegde uitstap komt LOVO_1 uit bij de werkcondities: 'het werk is of wordt te zwaar' (gemiddelde waarde 2,83). Vandaar het mogelijke belang van uitgroei banen, deeltijds werk/deeltijds pensioen, flexibele arbeidstijd,... . De tijd van 'one size fits all' is voorbij. Er is nood aan een langetermijntransitie van voltijdse arbeid naar voltijds pensioen via wat Brown (2002) noemt 'bridge jobs'. *"Workers should not have to leave their primary or career employer to find 'bridge jobs'. They should be able to find 'bridge jobs' where their skills are most valuable. To do otherwise is to deny and waste a huge asset, the older worker"*.

Deze resultaten sluiten aan bij bevindingen uit een Zweeds onderzoek uitgevoerd in 2000 bij personen tussen 45 en 65 jaar oud (Olofsson, 2000). Gevraagd naar hun preferenties en plannen inzake arbeid en pensionering, zegt de helft van de ondervraagden van minder dan 60 jaar oud, te willen stoppen op de leeftijd van 60. Slechts 15% wenste te werken tot de leeftijd van 65. Het motief dat het meest werd genoemd om vervroegd uit te treden, door één op twee respondenten, was het vrij willen zijn en 'to enjoy life'. Een op vier gaf de gezondheidstoestand op als motief om te stoppen vóór de leeftijd van 65. Verder bleek dat een meerderheid van de respondenten voorstander was van een graduele pensionering, maar dit strookt niet met de preferenties van werkgevers: zij opteren voor maar twee mogelijkheden: ofwel blijven, ofwel vertrekken.

De topdrie van redenen voor een vervroegde uitstap die in het kader van LOVO_1 werden bevraagd, bevat verder 'plaats maken voor jongeren' (gemiddelde waarde 2,70). Ongeveer één op drie respondenten vindt die reden belangrijk of zeer belangrijk; 52% zegt het tegendeel. In de jaren zeventig was plaats maken voor jongeren één van de belangrijkste overwegingen van de overheid om verschillende systemen van vervroegde pensionering in te voeren. Vandaag wordt dit argument als motief voor een vervroegde uittrede door de helft van de ondervraagden als onbelangrijk of helemaal niet belangrijk afgedaan. In een onderzoek van Simoens & Denys (1997) bij een beperkte steekproef bleek dat werknemers in de jaren negentig het creëren van kansen voor jongeren als belangrijkste reden gaven voor een vervroegde uitstap uit de arbeidsmarkt.

'Het opnemen van zorg' (voor kinderen of kleinkinderen of ouders) is weinig relevant als argument om vervroegd uit te stappen: 75% vindt dit argument (helemaal) niet belangrijk. Vrouwen hechten er iets meer belang aan dan mannen.

Burgers geven de voorkeur aan een vervroegde uitstap. Dat blijkt uit het hierboven vermelde CBGS-onderzoek maar ook uit de TOR-enquête (Elchardus en Cohen, 2003) die aantoonde dat de werknemers sterk vasthouden aan het perspectief van een vervroegd vertrek tussen 56 en 59 jaar. Op de vraag of men langer zou werken in geval van een hoger loon voor hetzelfde werk, zegt de meerderheid 'waarschijnlijk wel' of 'heel zeker wel'. Toch is het zeer de vraag of deze piste haalbaar is omdat het werkgevers nog meer zal aantrekken om oudere werknemers te ruilen voor jongere. Het verminderen van werkuren lijkt een meer haalbare maatregel en wordt door ongeveer 45% van 45- tot 65-jarigen als beweegreden voor langer werken aanvaard. De haalbaarheid wordt onder meer aangetoond door de vaststelling dat deeltijds werkenden ook effectief later de arbeidsmarkt verlaten (OECD, 2002, 191).

Volgens gegevens van de General Social Survey (GSS) in Canada, is de leeftijd waarop werknemers effectief met pensioen gaan, mede afhankelijk van de plannen en perspectieven van de partner: personen wiens partner reeds met pensioen is of plannen heeft in die richting gaan gemiddeld één jaar eerder met pensioen vergeleken met degenen zonder partner (Gunderson, 2001). *"It highlights that persons without the family ties of a spouse are more likely to continue working"*. Dit strookt met gegevens uit eigen land (Van Woensel, et al., 2006).

De leeftijd waarop werknemers plannen met pensioen te gaan, ligt ongeveer één jaar hoger voor mannen dan voor vrouwen na controle van andere variabelen. Opleiding differentieert niet sterk al blijkt wel dat universitair geschoolden iets later plannen met pensioen te gaan dan personen met minder dan een secundaire onderwijsopleiding.

5.2. De gewenste en verwachte leeftijd van pensionering

Vooraf ter verduidelijking: de gewenste pensioenleeftijd is de leeftijd waarop werknemers graag met pensioen willen gaan; de verwachte pensioenleeftijd is deze waarop ze denken effectief met pensioen te kunnen gaan. Zowel de gewenste als de verwachte leeftijd wijken af van de leeftijd waarop de arbeidsmarkt in de feiten wordt verlaten en van de wettelijke pensioenleeftijd zoals onderstaande tabel weergeeft.

Tabel 5 De gewenste, de verwachte, de feitelijke en de wettelijke pensioenleeftijd in een aantal Europese landen

Land	Gewenste pensioenleeftijd (1)		Verwachte pensioenleeftijd (2)		Gemiddelde leeftijd van het verlaten van de arbeidsmarkt, 2001 (3)		Wettelijke pensioenleeftijd (4)	
	M	V	M	V	M	V	M	V
België	55,9		60,6		55,5	53,4	65	63*
Finland	57,7	58,6	62,0	62,3	57,3	58,1	65	65
Nederland	58,7	58,3	62,7	61,7	61,1	60,8	65	65
Oostenrijk	58,1	55,4	63,0	60,1	59,9	58,5	65	60
West-Duitsland	59,1	58,1	63,9	62,8	60,9	60,4	65**	65**

(1) en (2): op basis van de DIALOG-gegevens in 2003 met uitzondering voor België/Vlaanderen waar deze data niet werden opgevraagd. De gegevens voor België komen uit het onderzoek van SD Worx en zijn niet opgesplitst naar het geslacht (cijfer voor 2003).

(3): op basis van de gegevens van de Nationale Bureaus voor Statistiek.

(4): I. Söderling, 2005.

* de leeftijd wordt geleidelijk opgetrokken en zal in 2009 65 jaar worden.

** in maart 2007 op 67 jaar gebracht (geleidelijke verhoging à rato van 1 maand jaarlijks in de periode 2012-2023 en 2 maanden in de periode 2024-2029) (Leergang pensioenrecht, Nieuwsbrief nr. 10).

Ondanks het feit dat de wettelijke pensioenleeftijd in zowat alle hier weergegeven landen 65 jaar bedraagt, zijn er verschillen in de aspiraties van de burgers in die landen. In België treden mannen en vrouwen al op vroege leeftijd uit de arbeidsmarkt, zij wensen ook vroeg uit te treden en ze verwachten dat ook. Ook Nederlanders wensen gemiddeld gesproken de arbeidsmarkt vóór de leeftijd van 60 te verlaten maar in de feiten doen ze dat gemiddeld na de leeftijd van 60.

Gegevens over gewenste en verwachte pensioenleeftijd zijn opgevraagd in de Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE-enquête) die plaatsvond bij 50-plussers in 11 Europese landen waaronder ook België. Het blijkt dat twee factoren de wens tot vervroegd uittreden bepalen: de werkomstandigheden en de gezondheidsstatus¹⁹. Een goede of zeer goede gezondheid, geïndiceerd aan de hand van de zelf ingeschatte gezondheid reduceert de probabiliteit om zo snel als mogelijk uit te treden met 5,5%, een algemene werktevredenheid geeft een reductie te zien met 14,2% (Blanchet & Debrand, 2005). Ook blijkt dat de wens voor een vervroegde pensionering aanzienlijk varieert tussen de landen onderling, zelfs wanneer de gezondheidsstatus en de werkcondities onder controle worden gehouden. Het aandeel personen dat aangeeft zo snel mogelijk met pensioen te willen gaan, stijgt van Noord-Europa naar Zuid-Europa met een uitzondering voor Zwitserland. In Frankrijk is het aandeel 57%; het is het hoogst in Spanje met 67%, het laagst in Nederland met 31%. LOVO_1 sluit deels aan bij deze vaststellingen. Worden de 55- tot 64-jarigen die vervroegd zijn uitgetreden, geplaatst tegenover de niet-vervroegde gepensioneerden, dan blijkt dat eerstgenoemden hun gezondheid vaker als minder goed of zelfs slecht evalueren. De veronderstelling is dat er zich een selectie voordoet in die zin dat de meest gezonde personen langer participeren aan de arbeidsmarkt (healthy worker effect; zie onder meer Steenland et al., 1996). Het onderzoek wijst verder uit dat het boeiende karakter van het werk (gemiddelde score = 3,77 op een schaal van 1 tot 5) en de goede gezondheid (gemiddelde score = 3,73) de twee meest geciteerde redenen zijn onder degenen die niet vervroegd met pensioen zijn gegaan of zullen gaan (Vanderleyden, 2004, 265). Kalmij & Vermeulen (2005) vonden dat gezondheid een zeer relevante factor is in het langer participeren aan de arbeidsmarkt. Zo zou de participatie van mannen in een groot aantal van

¹⁹ De resultaten voor België zijn daarin niet vervat aangezien de databank pas in juni 2007 beschikbaar werd gesteld.

de SHARE-partnerlanden aanzienlijk kunnen stijgen wanneer ieder individu in de leeftijd 50-64 jaar in zeer goede gezondheid zou verkeren.

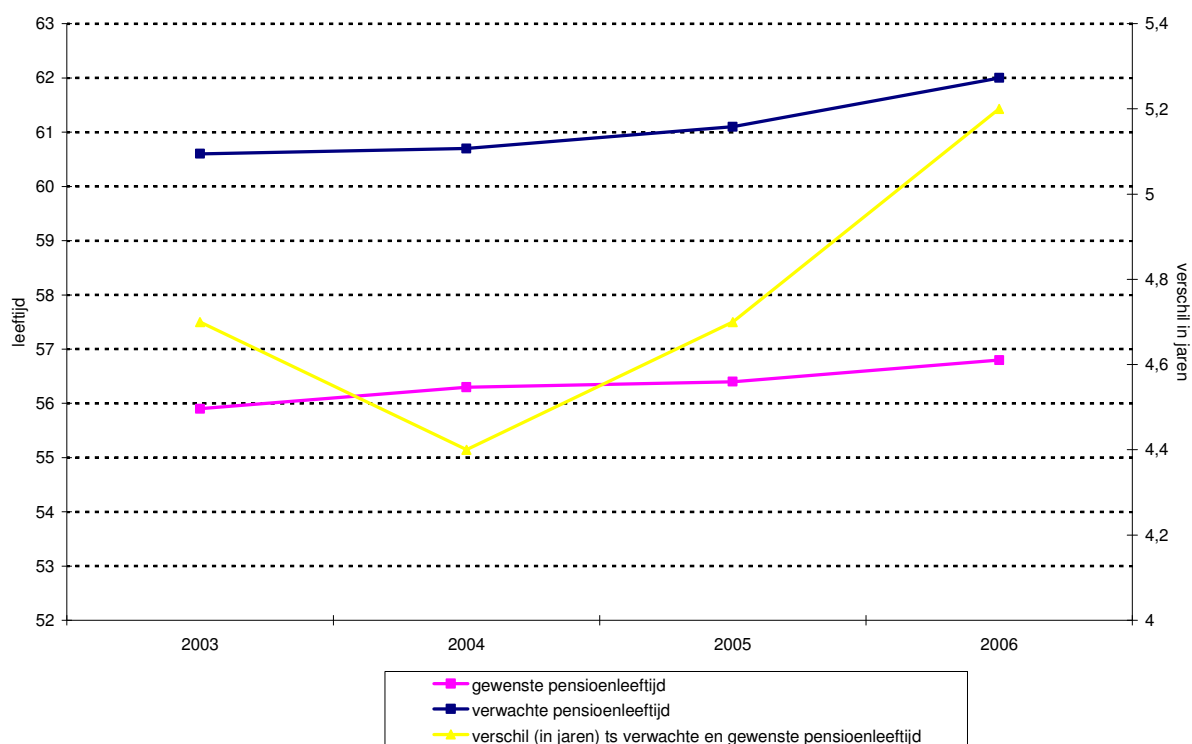
Zelfs met een toenemende algemene levensverwachting is dit een utopie. Het neemt echter niet weg dat er mogelijkheden zijn om hierop in te werken; de overheid kan met een actiever preventief gezondheidsbeleid op dit terrein winst boeken.

Onderzoek van SD Worx, een Belgisch consultancybedrijf, bij 3.000 werknemers toont aan dat er tussen 2003 en 2006 weinig evolutie is in de leeftijd waarop werknemers wensen met pensioen te gaan: die leeftijd blijft schommelen rond 56 jaar (zie figuur 3). Maar de leeftijd waarop werknemers verwachten met pensioen te gaan, gaat in stijgende lijn: van 60,6 jaar in 2003 naar 62,0 jaar in 2006. Het begint steeds meer door te dringen dat langer werken een noodzaak wordt. Tevens wordt duidelijk dat de discrepantie tussen wensen en verwachtingen groter wordt. De resultaten van de pensioenbarometer gaan in dezelfde richting.

Verder wijst het SD Worx-onderzoek uit dat wensen en verwachtingen in verband met de pensioenleeftijd verschillen naar type functie: directieleden en hoger kader verwachten langer te werken (63,2 jaar) dan bijvoorbeeld het lager en middenkader (62,6 jaar). Directie en hoger kader wensen op 60 jaar met pensioen te gaan, het lager en middenkader op 57,9 jaar en arbeiders nog eerder namelijk op 56,1 jaar.

De leeftijd van de werknemer is van invloed op de verwachte pensioenleeftijd in die zin dat werknemers tot 40 jaar, 65 jaar als leeftijd voor pensionering opgeven terwijl 40-plussers verwachten rond 60 jaar met pensioen te kunnen gaan. Ook de mate waarin de werknemer op de hoogte is van het Generatiepact, speelt een rol: wie erover heeft gehoord, koppelt er de verwachte pensioenleeftijd van 65 jaar aan, maar verder zijn ze er niet echt mee bezig. Wie het thema echter nauwgezet opvolgt, berekent en/of schat de leeftijd in voor de eigen specifieke situatie. Het blijkt verder dat de gewenste pensioenleeftijd of hoe lang iemand wil werken, samenhangt met de manier waarop de persoon naar zijn werksituatie kijkt: de werktevredenheid, het werkverzuim, de motivatie en de stress op het werk beïnvloeden de leeftijd waarop iemand wil stoppen met werken.

Figuur 3 Gewenste en verwachte pensioenleeftijd en verschil tussen beide in jaren: periode 2003-2006



Bron: gegevens op basis van SD WORX

Ook de Swiss-Life-enquête van september 2005 wijst op enig realisme bij de Belgen waar het gaat over de leeftijd waarop ze verwachten met pensioen te gaan. Volgens die enquête willen Belgen graag op 59 jaar met pensioen maar ze verwachten dat in werkelijkheid pas te kunnen doen vanaf de leeftijd van 62 jaar. Jongeren verwachten duidelijk langer te moeten werken dan ouderen.

5.3. Factoren gerelateerd aan de verwachte leeftijd van pensionering

Op basis van de Health and Retirement Survey (HRS), een longitudinaal onderzoek uitgevoerd aan de universiteit van Michigan (VS), deden Haejeong & Gong-Soog (2001) onderzoek naar de factoren die van invloed zijn op de verwachte pensioenleeftijd van werknemers. De steekproef van 1994 omvatte 722 werknemers tussen 53 en 63 jaar oud.

De onderzoekers komen tot de vaststelling dat 31% van de variantie in de verwachte pensioenleeftijd wordt verklaard door persoonsgebonden, financiële en jobgerelateerde factoren.

De resultaten indiceren echter dat persoonsgebonden kenmerken weinig verklaring bieden. Enkel de opleiding is een significante determinant: personen met een universitaire of gelijkwaardige opleiding situeren de verwachte leeftijd van pensionering ongeveer een jaar vroeger dan respondenten met een diploma van minder dan middelbare school. In Europese studies, meer bepaald een Nederlands onderzoek, blijkt het tegenovergestelde waar het gaat om de effectieve uitstroom: hoger opgeleide personen verlaten de arbeidsmarkt op een latere leeftijd dan lager opgeleiden, maar ze hebben wel kortere arbeidsloopbanen (zie o.m. Liefbroer & Henkens, 1999). Meteen wordt ook duidelijk dat uitstroom maar één deel is van het verhaal.

Op basis van de HRS gaat de grootste impact uit van financiële factoren: wie een bijkomend pensioenplan heeft (a defined benefit plan) en kan beschikken over niet-arbeidsgebonden inkomsten (vermogensinkomsten), plant eerder met pensioen te gaan. Het gegeven dat een bijkomend pensioenplan een belangrijke determinant is voor de verwachte pensioenleeftijd, werd al door andere onderzoekers aangetoond (zie o.m. Yuh, Hanna & Montalto, 1999). Jobgerelateerde factoren voegen weinig toe aan de totale variantie. Wel blijkt arbeidsstress een significante bijdrage te leveren: wie stress ondervindt, zal eerder uitstappen.

5.4. De mening van de Vlaamse burger over maatregelen m.b.t. pensioenzekerheid

Bij het peilen bij 55-plussers naar mogelijke maatregelen om de betaling van de pensioenen in de toekomst veilig te stellen (LOVO_1), is een eerste bevinding het feit dat bijna 30% van de LOVO_1-onderzoekers het antwoord schuldig bleef (zie tabel 6). Dat aandeel stijgt overduidelijk met de leeftijd. Terwijl 22% van de 55- tot 64-jarigen geen mening had of geen antwoord gaf, is het 28% in de groep van 65 tot 74 jaar en zelfs 44% boven de leeftijd van 75. Het is duidelijk dat de interesse van de oudste ouderen voor deze materie marginaal is.

Een tweede vaststelling is de voorkeur voor het afschaffen van het brugpensioen (22%). In weerwil van wat bij de publieke opinie leeft, worden ingrijpende maatregelen wel degelijk voorgestaan. Op de tweede plaats met 13% komt een verhoging van de sociale bijdragen. Een verhoging van de pensioenleeftijd komt op de derde plaats en haalt nog 10%. De overige maatregelen zijn minder populair en genieten slechts een geringe bijval: het afhankelijk maken van de pensioenuitkeringen van het aantal kinderen (4%), de kinderen verplichten hun ouders financieel bij te staan (2%) en een vermindering van de maandelijkse pensioenuitkeringen (1%).

Wordt dezelfde vraag²⁰ voorgelegd aan de actieve bevolking van 20 tot 64 jaar, dan blijkt een vergelijkbare keuze te worden gemaakt uit de voorgedrukte lijst van maatregelen. De afschaffing van de vervroegde pensionering staat op nummer één: maar liefst 41% van de respondenten verkiest dit op de eerste plaats en nog eens 20% verkiest die maatregel op de

²⁰ Zowel in LOVO_1 als de enquête 'Bevolking en Beleid' werd een lijst van zes maatregelen voorgelegd. LOVO_1 voorzag een zevende mogelijkheid met 'andere middelen', gekoppeld aan de subvraag 'welke?'. Deze mogelijkheid werd niet expliciet voorzien in de enquête 'Bevolking en Beleid', maar toch gaven redelijk wat respondenten in de marge andere dan de opgelijste maatregelen aan.

tweede plaats. Vervolgens gaat de voorkeur naar een verhoging van de sociale bijdragen met 24% als eerste keuze en 19% als tweede. In derde orde wordt gepleit voor het afhankelijk maken van de pensioenuitkeringen van het aantal kinderen (10% als eerste keuze, 14% als tweede)²¹.

Tabel 6 Oordeel van de burger over de wijze waarop de overheid de uitbetaling van de pensioenen veilig kan stellen - Basis: LOVO_1 en de enquête 'Bevolking en Beleid' (in %)

Maatregel	Bron: LOVO_1		Bron: Enquête 'Bevolking en Beleid'	
	Welke maatregel verkiezen?	Welke maatregel zeker niet verkiezen?	Welke maatregel eerste plaats?	Welke maatregel tweede plaats?
De pensioenleeftijd verhogen	10	12	8	15
De sociale bijdragen verhogen	13	5	24	19
De maandelijkse pensioenuitkering verminderen	1	21	5	9
Kinderen verplichten hun bejaarde ouders financieel bij te staan	2	31	3	6
Het vervroegd pensioen afschaffen	22	3	41	20
De pensioenuitkeringen afhankelijk maken van aantal kinderen	4	9	10	14
Andere	20	*	-	-
Weet niet of geen antwoord	29	19	9	17
N (100%) =	2.373	2.369	3.957	3.957

* minder dan 1%

In de enquête 'Bevolking en Beleid' kiest ongeveer 30% van de ondervraagden in elke leeftijdsklasse voor de afschaffing van het vervroegde pensioen als eerste of tweede voorkeur. Boven de leeftijd van 50 is het aandeel nog wat hoger. Ook in de LOVO_1-enquête wordt die maatregel verkozen binnen elke leeftijdsklasse maar de voorkeurpercentages liggen er lager.

Dat niet iedereen zich kon vinden in de voorgelegde maatregelen moge blijken uit het feit dat 20% van de LOVO_1-respondenten andere maatregelen aanstipte. Een groot aandeel hiervan (bijna 50%) pleit voor een aftopping of vermindering van de hoge pensioenen en een optrekken van de laagste, wat neerkomt op een (grotere) egalisering van de pensioenen. Ook in het kader van de enquête 'Bevolking en Beleid' werd meer gelijkheid tussen de pensioenen als maatregel in de marge vermeld met het oog op de betaalbaarheid van de pensioenen. In LOVO_1 gewagen een aantal respondenten voorts van een beter bestuur door de overheid (minder verspilling, bezuinigen waar mogelijk), van meer inspanningen voor werkgelegenheid, vooral voor jongeren, van het spijzen door de overheid van pensioenfondsen en van privépensioensparen.

²¹ Volgens de resultaten op basis van DIALOG wordt er vooral in de Oost-Europese landen belang gehecht aan de link tussen de pensioenuitkering en het aantal kinderen.

Bij wijze van vergelijking wordt gerefereerd aan een in 2000 verricht onderzoek naar de opinies van Vlamingen tussen 18 en 65 jaar over het pensioensysteem en mogelijke alternatieve pistes. Van de drie voorgelegde strategieën om het huidige pensioensysteem te behouden²² scoort een verhoging van de bijdragen het hoogst (59%), vervolgens komt een verlaging van de pensioenuitkeringen (31%). Het optrekken van de pensioenleeftijd is de minst populaire optie (10% kiest ervoor). Volgens Schokkaert et al. (2000, 61) wijken de opvattingen van de Vlaamse actieve bevolking zeer scherp af van de economische consensus: *“Ruw geschetst stelt de ‘conventional wisdom’ van de economen dat de eerste strategie uitgesloten is omdat ze de loonkost te sterk zou opdrijven en dat de derde strategie zich in elk geval opdringt”*. De Vlamingen denken er klaarblijkelijk anders over. Ondanks de al zeer hoge loonlast in ons land, geven Vlamingen te kennen meer te willen betalen in het kader van het behoud van het pensioensysteem. De CBGS-enquêtes steunen die bereidheid ten dele (tweede keuze na afschaffing vervroegd pensioen).

Wanneer de vraag wordt gesteld naar de middelen die men zeker niet zou verkiezen, wijst bijna een derde van de LOVO-respondenten de maatregel van de hand waarbij kinderen zouden verplicht worden om hun ouders bij te staan. Eerder wezen we erop dat ouders niet van hun kinderen afhankelijk willen zijn, noch op het instrumentele vlak noch financieel. In het lijstje van zeker niet te verkiezen, komt vervolgens een verlaging van de pensioenuitkering met een score van 21% en op drie met 12% staat een verhoging van de pensioenleeftijd. Op te merken valt dat het percentage met geen opinie/geen antwoord lager is in het geval het gaat om maatregelen die zeker niet te verkiezen zijn. Men is dus assertiever in wat men zeker niet wil dan wanneer het gaat om datgene wat men wel wil.

Tabel 7 Wijze waarop de overheid de uitbetaling van de pensioenen veilig kan stellen: welk middel verkiezen, naar opleidingsniveau (in %)

De overheid kan verscheidene middelen aanwenden om in de toekomst de uitbetaling van de pensioenen te waarborgen. Welk middel zou u verkiezen?	Opleiding		
	lager onderwijs of minder	lager sec + hoger sec	hoger onderwijs
De pensioenleeftijd verhogen	10	10	11
De sociale bijdragen verhogen	11	14	16
De maandelijkse pensioenuitkering verminderen	1	1	*
Kinderen verplichten hun bejaarde ouders financieel bij te staan	2	2	3
Het vervroegd pensioen afschaffen	18	24	23
De pensioenuitkeringen afhankelijk maken van het aantal kind	4	4	3
Andere	17	20	27
Weet niet of geen antwoord	37	25	17
Totaal n (100%)=	1001	1003	313

* minder dan 1%
Bron: CBGS, LOVO_1

²² De vraag was als volgt: “In België is er sprake van vergrijzing van de bevolking en er wordt aangenomen dat een aantal aanpassingen aan het wettelijk pensioensysteem noodzakelijk zal zijn. Deze maatregelen kan je indelen in drie categorieën:
(a): men kan de bijdragen die door de werkenden betaald worden verhogen zodat aan de gepensioneerden dezelfde uitkeringen kunnen gegarandeerd worden;
(b): men kan de bijdragen ongewijzigd laten, maar de pensioenen verlagen;
(c): men kan zowel de bijdragen als de pensioenen constant houden, maar de pensioenleeftijd verhogen.
Kan u in dalende volgorde van voorkeur de drie bovenstaande types van maatregelen rangschikken? Wat verkiest u als eerste?”

Tabel 8 Wijze waarop de overheid de uitbetaling van de pensioenen veilig kan stellen: welk middel ZEKER NIET verkiezen, naar opleidingsniveau (in %)

De overheid kan verscheidene middelen aanwenden om in de toekomst de uitbetaling van de pensioenen te waarborgen. Welk middel zou u zeker niet verkiezen?	Opleiding		
	lager onderwijs of minder	lager sec + hoger sec	hoger onderwijs
De pensioenleeftijd verhogen	9	14	14
De sociale bijdragen verhogen	4	6	8
De maandelijkse pensioenuitkering verminderen	22	21	20
Kinderen verplichten hun bejaarde ouders financieel bij te staan	28	34	30
Het vervroegd pensioen afschaffen	3	3	3
De pensioenuitkeringen afhankelijk maken van het aantal kinderen	8	8	12
Andere	*	*	-
Weet niet of geen antwoord	25	14	14
Totaal n (100%) =	1002	1002	314

* minder dan 1%
Bron: CBGS, LOVO_1

Het afschaffen van het vervroegde pensioen is wat populairder onder de hoger opgeleiden dan onder degenen met alleen lager onderwijs en dat geldt ook voor het verhogen van de sociale bijdragen, maar binnen alle categorieën van opleiding geldt dat de afschaffing van het vervroegde pensioen het eerste te verkiezen middel is ter vrijwaring van de pensioenuitbetaling in de toekomst (zie tabel 7). Over de zeker niet te verkiezen maatregelen zijn de verschillende opleidingsniveaus het relatief eens (tabel 8).

De resultaten op basis van DIALOG zijn als volgt: beter opgeleide respondenten in België, Finland en Estland verkiezen een verlenging van de arbeidsloopbaan, via het afschaffen van vervroegde pensioensystemen, of via een verhoging van de pensioenleeftijd, boven een verhoging van de sociale bijdragen of een verlaging van het pensioen (Velladics et al., 2006, 489).

Bovenstaande gegevens zijn een momentopname. Het zou uiteraard interessant zijn na te gaan of en in welke mate de opinies variëren in de tijd. We beschikken niet over die data voor Vlaanderen maar Nederland heeft die data wel voor twee meetmomenten: 1990 en 2002. Op basis van dezelfde lijst van beleidsalternatieven, blijkt dat Nederland in 1990 op de eerste plaats met 54% opteert voor het verhogen van de inkomstenbelasting of de sociale premies; 23% opteert voor het afschaffen van regelingen voor vervroegde uittreding; het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd haalt 12%.

In 2002 kiezen de Nederlanders nog steeds voor het verhogen van de belastingen of de sociale premies (38%) als uitweg voor het opvangen van de groeiende pensioendruk, maar er is eveneens steun voor het afschaffen van vervroegde pensioenregelingen (35%). Ook het verhogen van de pensioenleeftijd komt nadrukkelijker in beeld (17%). De auteurs besluiten dat er aanzienlijke veranderingen zijn opgetreden tussen 1990 en 2002, de steun voor belasting- en premieverhogingen is sterk afgekalfd en er is een groeiend besef van de noodzaak om via langer doorwerken de houdbaarheid van het systeem te garanderen (Van Dalen & Henkens, 2004, 38-39).

6. Aandachtspunten voor het beleid

Het onderzoek over al dan niet vervroegd uittreden met focus op wenselijkheden en verwachtingen wijst op een paar verschuivingen: burgers wensen nog steeds vervroegd de arbeidsmarkt te verlaten maar zijn er zich terzelfder tijd van bewust dat een kering in de trend nodig is of zal zijn op termijn: ze stellen hun verwachtingen dus bij.

Zich zorgen maken over de uitbetaling van de pensioenen is geen overheersend gevoel. Meer dan vier op tien 55-plussers maken zich in het geheel geen zorgen en een kwart weinig.

Opmerkelijk is wel dat naast louter financiële factoren ook sociale factoren medebepalend zijn voor zich al dan niet zorgen maken. Ouderen die zich sociaal goed omringd weten en over een sociaal vangnet beschikken, maken zich minder zorgen over de toekomst van de pensioenen. Een slechter wordende gezondheid doet de bekommernis voor de uitbetaling van de pensioenen toenemen. Het oordeel over de financiële situatie is het meest bepalend: wie over voldoende inkomsten beschikt, maakt zich minder zorgen.

Voldoende economische groei en een maximale tewerkstelling worden noodzakelijk geacht om de vergrijzing aan te pakken. Het langer werken kadert daarin als een van de mogelijke pistes om het systeem betaalbaar te houden. Hoe mensen kunnen worden aangespoord om langer actief te blijven op de arbeidsmarkt is een kwestie van het aanreiken van verschillende mogelijke routes. Financiële incentives geven helpt om burgers langer te laten werken. Verder is een flexibele en stimulerende arbeidsomgeving een mogelijkheid. Ook de gezinspositie (al of niet hebben van een partner en kinderen) en de kennis van de interesses van partners van werkenden is een belangrijk gegeven. Het verlaten van de arbeidsmarkt is immers mede afhankelijk van de plannen van de partner.

Zweden dat inzake werkzaamheid van ouderen niet slecht scoort, heeft eveneens een debat in gang gezet tot het opvoeren van de werkzaamheidsgraad inzonderheid van ouderen. Er wordt gewerkt op verschillende vlakken (zie onder meer Vanmullem & Hondegheem (2006)):

- Veranderingen in de regulering van pensioenen, invaliditeit- en werkloosheidsverzekeringen door de uitstroom zo goed mogelijk te bewaken en ouderen te stimuleren aan het werk te blijven. Naast de garantie van een minimumpensioen, wordt de pensioenuitkering in het nieuwe systeem berekend op basis van alle gewerkte jaren.
- Het bevorderen van veranderingen in de werkcondities: dit neemt twee vormen aan. Het betreft in de eerste plaats een verhoging van flexibele werkomstandigheden in termen van flexibele werkuren, deeltijdwerk. Het sleutelinstrument hiertoe - het deeltijds pensioen - is terug afgeschaft omwille van de hoge kost. In de tweede plaats worden werkgevers ertoe aangezet om 'lerende organisaties' te ontwikkelen. Daarmee wordt bedoeld dat het ontwikkelen of minstens het behoud van de competenties van werknemers deel moet zijn van het normale patroon van de werkorganisatie. Het overheidsbeleid moet dit mee ondersteunen.
- Veranderende attitudes ten aanzien van oudere werknemers: hieraan wordt gewerkt (in zowel de private als publieke sector). Te vaak is de beeldvorming negatief.

Tot slot zetten we de belangrijkste aandachtspunten voor Vlaanderen op een rij.

- Het terugschroeven van vervroegde uittredingsroutes moet gepaard gaan met het bewaken van alternatieve uittredingspatronen om te beletten dat het probleem verschuift.
- Oudere werknemers moeten evenals oudere werklozen financieel geprikkeld worden om langer te werken of om terug aan het werk te gaan. Buitenlandse voorbeelden bewijzen dat het werkt. In die zin is het Generatiepact een eerste belangrijke stap.
- Overeenkomstig eerder gemaakte afspraken moeten inspanningen worden geleverd om de werkzaamheidsgraad van inzonderheid de leeftijdsklasse vanaf 50 jaar te verhogen maar in het kader van een levensloopperspectief is een bredere invalshoek aangewezen. Een overheidsmaatregel kan uitgaan van het principe van universaliteit of van het principe van selectiviteit. In laatstgenoemd geval wordt gefocust op een bepaalde doelgroep met de bedoeling die extra kansen en ondersteuning te geven. Wanneer echter wordt uitgegaan van een levensloopbenadering, worden alle leeftijden mee opgenomen en kunnen de initiatieven tegemoetkomen aan de

aspiraties van alle actieven. Teveel focussen op een bepaalde doelgroep, in dit geval de ouderen, houdt het gevaar in van stigmatisering (Walker, 2002).

- Lange tijd werd ervan uitgegaan dat niet kon geraakt worden aan bepaalde maatschappelijke verworvenheden zoals vervroegde pensionering. Gevreesd werd voor massaal protest bij de bevolking. Onderzoek wijst uit dat burgers wanneer ze moeten kiezen tussen een aantal maatregelen, kunnen instemmen met een afbouw van vervroegde pensioensystemen. Mogelijk heeft enige sensibilisering op dit vlak hiertoe bijgedragen.
- Naast het sleutelen aan of het geleidelijk afbouwen van vervroegde uittreding (het Generatiepact heeft de voorwaarden om met brugpensioen te gaan al strenger gemaakt) moet ook gedacht worden aan een verbetering van de werkomstandigheden van ouder wordende werknemers: flexibele arbeidstijden, uitgroei banen, herplaatsing bij jobverlies, inlassen van 'leermomenten', deeltijds werk gekoppeld aan deeltijds pensioen, zijn mogelijkheden maar moeten nog verder gestimuleerd worden. Het blijkt dat deeltijds werk aan het einde van de loopbaan de uittrede uit de arbeidsmarkt vertraagt. Hier kan creatief worden op ingespeeld door de overheid (via faciliterende maatregelen) maar ook door de werkgevers.
- Naast deeltijdarbeid aan het einde van de loopbaan is ook loopbaanonderbreking van die aard dat vervroegde uittreding kan worden afgeremd. Het beter spreiden van de werkbelasting over de hele loopbaan is in dit opzicht een goede zaak.
- Burgers moeten weten waar ze aan toe zijn en hebben recht op objectieve informatie. Het is daarbij van het grootste belang dat de overheid een en dezelfde taal spreekt: het communiceren van eenduidige boodschappen is essentieel. De communicatie moet erop gericht zijn dat iedereen wordt aangesproken: werknemers en werkgevers, sociale partners, en alle mogelijke actoren die met werkgelegenheid en activering bezig zijn. Indien bepaalde maatregelen worden getroffen dan dient het belang ervan te worden onderstreept waardoor burgers er zich makkelijker mee kunnen verzoenen. Daarnaast moeten de maatregelen of initiatieven zo breed mogelijk worden gecommuniceerd met behulp van verschillende kanalen en dit in een eenvoudige en verstaanbare taal.
- Tot slot willen we een pleidooi houden voor het belang van wetenschappelijk onderzoek aangaande deze materie. Administratieve databanken kunnen informatie aandragen maar als het gaat over opinies en houdingen van burgers dan is surveyonderzoek onontbeerlijk. Daarom dient op geregelde tijdstippen te worden gepeild naar wat mensen denken, welke maatregelen ze prefereren of niet prefereren en om welke reden(en). Longitudinaal onderzoek is aangewezen zodat toevallig uitgelote mensen over een langere tijd kunnen gevolgd worden en veranderingen in hun denken en doen kunnen in kaart worden gebracht.

Literatuur

Avramov, D., M. Callens & R.C. Cliquet (1994), *Family and welfare 'climate' in Flanders*, Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, CBGS-Werkdocument nr. 4.

Avramov, D., M. Callens & R.C. Cliquet (1995), Belgium: A family- friendly climate as the valorization of individuality. In: H. Moors & R. Palomba (eds.), *Population, Family and Welfare. A comparative survey on European attitudes*. Volume 1. Oxford: Clarendon Press, pp. 81-101.

Corijn, M. (2004), *Vlamingen over huwelijk en ouderschap, zorg voor kinderen en ouderen en de gewenste beleidsopties. Eerste resultaten van de postenquête 'Bevolking en Beleid in Vlaanderen' (DIALOG-project)*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, CBGS-Werkdocument nr. 5.

Blanchet, D. & Th. Debrand (2005), Retirement intentions, health and satisfaction at work: a European comparison. In: *Issues in health economics*. No 103, December 2005.

Blöndal, S. & S. Scarpetta (1998), *The retirement decision in OECD countries*, Economics Department Working Papers no 202, OECD.

Boldrin, M., J. Dolado, S. Jimenez & F. Perrachi (1999), Rescuing unfunded pensions. In: *Economic Policy*, 29, pp. 289-322.

Bonsang, E. & S. Perelman (2005), Taux d'emploi et vieillissement démographique. In: *Revue du Conseil Economique et Social de la Région Wallonne*, numéro spécial 82, pp. 77-84.

Brown, R.L. (2002), The Future Age of Retirement. In: *Canadian Investment Review*, 2002.

De Koster, A. (2004), Het masterplan eindeloopbaan van het VBO. In: *Over.Werk*, Tijdschrift van het Steunpunt WAV, nr. 3, pp. 35-42.

De Swert, G. (2004), *50 grijze leugens. Over vergrijzing en langer werken*. Leuven: Van Halewyck.

De Vos, M. (2006), *De vergrijzing ontcijferd*. Itinera Institute, Nota 18/2006.

Deboosere, P., S. Gadeyne & J. Surkeyn (2007), Demografie van de gezondheid in Vlaanderen 1975-2005. In: B. Cantillon, K. Van den Bosch & S. Lefebure (red.), *Ouderen in Vlaanderen 1975-2005*, Leuven: Acco, pp. 43-78.

Deleeck, H. (2000), De betaalbaarheid van de pensioenen. *CSB-Bericht*, april 2004, Centrum voor Sociaal beleid.

Elchardus, M. & J. Cohen (2003), *Gedrag en verwachtingen in verband met het einde van de loopbaan*. Deelrapport over de levensloop en de pensioentransitie in België, Brussel.

Geurts, K. & A. Van Woensel (2005), *Genderzakboekje. Zij en hij op de arbeidsmarkt*. Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming, Leuven.

Gunderson, M. (2001), *Income Security Programs. Analysis of factors Influencing Planned and Actual Retirement Decisions*. Canada, SP - AH084-05-01[€].

Haejeong, K. & H. Gong-Soog (2001), What Influences the Expected Retirement Age of Workers? In: *Consumers Interests Annual*, vol. 47.

Henkens, K. & H. van Solinge (2003), De levensfase rondom pensionering. In: N. van Nimwegen en I. Esveldt, *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2003*, Den Haag: NIDI, Rapport nr. 65.

- Herremans, W. (2006) *De arbeidsmarkt voorbij. Een analyse van uittredepatronen bij vijftigplussers*. Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming, Leuven.
- Hoge Raad voor de Werkgelegenheid (2004), *Verslag 2004*, Brussel: Federaal Ministerie van tewerkstelling en Arbeid.
- Hoge Raad van Financiën (2004), Studiecommissie voor de Vergrijzing, *Jaarlijks Verslag - april 2004*.
- Hoge Raad van Financiën (2005), Studiecommissie voor de Vergrijzing. *Jaarlijks Verslag - mei 2005*.
- Hoge Raad van Financiën (2006), Studiecommissie voor de Vergrijzing. *Jaarlijks Verslag - mei 2006*.
- Hoge Raad van Financiën (2007), Studiecommissie voor de Vergrijzing. *Jaarlijks Verslag - juni 2007*.
- Jacobs, T. L. Vanderleyden & L. Vanden Boer (2004), *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant.
- Kalmij, A. & F. Vermeulen (2005), *Labour force participation of the elderly in Europe: The importance of being healthy*, Discussion paper no 1887, Institute for the Study of Labour, Bonn.
- Klammer, U. (2007), *Woman and Pension in Germany: much shadow and some light*. Vierde conferentie 'Vrouw en pensioen', Brussel/Evere, 13/02/2007.
- Kohli, M. (1999), Private and public transfers between generations: Linking the family and the state. In: *European Societies*, 1, pp. 81-104.
- Langenus, G. (2006), *Fiscal Sustainability Indicators and Policy Design in the Face of Ageing*, Nationale Bank van België, Working Paper nr 102.
- Leergang Pensioenrecht (2006-2007), *Nieuwsbrief nr. 10*.
- Liefbroer, A.C. & K. Henkens (1999), Labour Market Careers of Successive Cohorts of Older Men in the Netherlands: Changes in Age at Retirement and in Length of Working Lives. In: *Genus*, vol. LV, no 1-2, pp. 101-119.
- Maes, J. (2004), Geen sprinters, maar marathonlopers gevraagd! In: *Over.Werk*, Tijdschrift van het Steunpunt WAV, nr. 3, pp. 28-34.
- Martens, P. (2004), 200.000 nieuwe jobs? Pure nonsens. In: *Knack*, nr 47 van 17 tot 23 november, pp. 56-60.
- Meulenaer, G. (2007), Gepensioneerden willen stem in beleid. In: *Trends*, 5 april 2007, pp. 42.
- OECD, (2002), *Viellir au travail: comment promouvoir l'emploi des plus de 50 ans en Belgique*.
- OECD (2005), *Country reports and statistical profiles. Sweden, Norway, Finland, the Netherlands*.
- OECD (2006), *Live longer, work longer*. Ageing and Employment Series.
- Olofsson, G. (2000), *Age, Work and Retirement in Sweden - Views, Policies and Strategies of key Actors*, Background Paper on the Swedish case for the 'Millennium Project' Conference in Tokyo, november 29-30, Tokyo, Japan Institute of Labour.

- Peeters, A. & A. Van Pelt (2005), *Heroriëntatie bij oudere werknemers: een fiscaal rugzakje bij herstructureren*, Viona-onderzoeksprogramma, Idea Consult, Brussel.
- Pestieau, P. (2003), *Raising the age of retirement to ensure a better retirement*. Paper voor de 4th International Research Conference on Social Security: 'Social Security in a long life society', Antwerpen, 5-7 mei 2003.
- Pickery, J. (2006), *Een statistische analyse van een toenemende of dalende ongelijkheid in participatie. Van kruistabellen naar oddsratio's en van oddsratio's naar een logistische regressie (en terug)*, SVR-Technisch Rapport, 2006/3.
- Schoenmaeckers, R., L. Vanderleyden & L. Vidovicova (2006), *Intergenerational Solidarity, the Elderly and Ageing*. DIALOG paper series No. 8, Wiesbaden.
- Schoenmaeckers, R., M. Callens & L. Vanderleyden (2006), *Espérance de vie accrue et désir de retraite anticipée. Un paradoxe?*, Paper présenté au Colloque AIDELF D'Aveiro (Portugal), septembre 2006.
- Schoenmaeckers, R., M. Callens, L. Vanderleyden & L. Vidovicova (2007), Attitudes towards population ageing and older people. In: Ch. Höhn, D. Avramov & I. Kotowska, *People, Population and Policies* (forthcoming).
- Schokkaert, E., M. Verhulst & G. Pepermans (2000), Vlamingen over het pensioensysteem. In: P. Pestieau, L. Gevers, V. Ginsburgh, E. Schokkaert & B. Cantillon, *De toekomst van onze pensioenen. Doelmatigheid, billijkheid en politieke haalbaarheid van de sociale bescherming voor bejaarden*, Leuven: Garant, pp. 55-72.
- SD WORX (2006), *Realiteitszin ten opzichte van de verwachte pensioenleeftijd blijft toenemen!* <http://www.sd.be>
- Simoens, P. & J. Denys (1997), *Wie werkt nog na 50?* Leuven: Davidsfonds.
- Söderling, I. (2005), *General Population Related Policies and Attitudes*, DIALOG paper series No.4, Wiesbaden
- Steenland, K., J. Deddens, A. Salvan & L. Stayner (1996), Negative bias in exposure-response in occupational studies: modelling the healthy worker survivor effect. In: *American Journal of Epidemiology*, 143, pp. 2002-2012.
- Studiedienst van de Vlaamse Regering, *VRIND 2007*, Brussel.
- Thijssen P. & T. De Pauw (2006), *Babybom? Draagvlak van de intergenerationele solidariteit*. Leuven: Acco.
- Van Dalen, H.P. & K. Henkens (2000), Hoe prikkelbaar is de oudere werknemer? *Economisch-Sociale Berichten*, 24 maart 2000.
- Van Dalen, H.P. & K. Henkens (2002), Early-retirement reform: can it and will it work? *Ageing and Society*, 22, 2, pp. 209-231.
- Van Dalen, H.P. & K. Henkens (2004), De verborgen waarde van de oudere werknemer. *Bevolking en Gezin*, 33, nr 1, 29-60.
- Van Dalen, H.P. & K. Henkens (2005), The double standard in attitudes toward retirement: the case of the Netherlands. *Geneva Papers on Risk and Insurance: Issues and Practice*, 30, pp. 693-710.
- Van Peer, C. & R.C. Cliquet (2000), *Attitudes on Population in Europe. Findings from the European Surveys on 'Population Policy Acceptance'*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, CBGS-Werkdocument nr. 8.

- Van Woensel, A., M. Tielens, H. Thoné, et al. (2006), *Genderjaarboek 2006. Ouderen en eindeloopbaan*, deel 2, Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming, Leuven.
- Vandenbroucke, F. (2003), Vergrijzing en het Belgische regeringsbeleid: terugblik en vooruitblik. In : J.B. Kuné (red.), *Leven in een ouder wordende samenleving: generatiebewust vooruitzien in de 21ste eeuw*. Den Haag: SDU, pp. 263-281.
- Velladics, K., K. Henkens & H.P. Van Dalen (2006), Do different welfare states engender different policy preferences? Opinions on pension reforms in Eastern and Western Europe? *Ageing and Society*, 26, pp. 475-495.
- Vanderleyden, L. (2003), Vrijheid, blijheid. Arbeid en pensionering, de visie van 55- tot 64-jarigen. In: *Over.Werk*, Tijdschrift van het Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming, nr 4, pp. 141-146.
- Vanderleyden, L. (2004), Ouderen van 55 tot 64 jaar en arbeid. In: T. Jacobs, L. Vanderleyden & L. Vanden Boer, *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*, Antwerpen: Garant, pp. 253-275.
- Vanderleyden, L. & V. Audenaert (2004), Ouderen en hun sociale contacten. In: T. Jacobs, L. Vanderleyden & L. Vanden Boer, *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*, Antwerpen: Garant, pp. 205-223.
- Vanderleyden, L. & L. Vanden Boer (2004), Zorg en ondersteuning. In: T. Jacobs, L. Vanderleyden & L. Vanden Boer, *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*, Antwerpen: Garant, pp. 139-180.
- Vanmullem, K. & A. Hondeghe (2006), *Inzetbaarheid van jong en oud. Nationale en internationale ervaringen*, Leuven: SBOV.
- Walker, A. (2002), A strategy for active ageing. Second World Assembly on Ageing. In: *International Social Security Review*, vol. 55 (1), pp. 121-139.
- Welslau, S. & M. Corijn (2004), *Postenquête 'Bevolking en Beleid in Vlaanderen'. Verslag over het veldwerk en de (non-)respons*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, CBGS-Werkdocument nr. 2.
- Wuyts, G., P. Stinglhamber, Ch. Valenduc & M.-D. Zachary (2007), Saving for retirement in the third pillar of the Belgian Pension System. In: *Forum financier. Revue bancaire et financière*, nr. 2, pp. 55-62.
- Yuh, Y., S. Hanna, & C.P. Montalto (1999), Determinants of planned retirement age. In: *Consumer Interest Annual*, vol. 45.

Bijlage 1

**Verband tussen het zich zorgen maken over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst
(zeer veel/veel/een beetje versus weinig/geen) en kenmerken van de respondenten
Resultaten van de logistische regressieanalyse**

		Oddsratio Zeer veel, veel of beetje zorgen (ref. weinig/geen zorgen)
Leeftijd (ref. 80 en +)	55-59jaar	3,304*
	60-64 jaar	2,625*
	65-69 jaar	1,276
	70-74 jaar	1,450
	75-79 jaar	1,329
Burgerlijke staat (ref. verweduwd)	Ongehuwd	1,075
	Gehuwd	1,397
	Gescheiden	1,032
Huishoudsamenstelling (ref. met E/P én kinderen)	Andere huishoudsamenstelling	0,821
	Alleenwonend	1,598
	Enkel met E/P	1,137
	Enkel met kind	1,137
Opleidingsniveau (ref. lager onderwijs of minder)	Hoger onderwijs	1,411***
	Secundair onderwijs	1,180
Inkomensevaluatie (ref. gemakkelijk of zeer gemakkelijk)	Zeer moeilijk of moeilijk	3,872*
	Eerder moeilijk	2,476*
	Eerder gemakkelijk	1,450**
Voornaamste inkomensbron (ref. inkomen uit investering, sparen of eigendom)	Ander inkomen dan genoemd	1,565
	Loon/wedde of inkomen uit zelfstandige arbeid	4,291*
	Eigen pensioen, gezinspensioen of pensioen van partner	3,221**
	Werkloosheidsuitkering of andere sociale uitkering	3,609**
Eigendomstitel (ref. eigenaar zonder afbetaling)	Eigenaar met afbetaling	1,200
	Huurder	0,971
	Vruchtgebruiker of kosteloos inwonend	0,844
Eenzaam (ref. nooit eenzaam)	Dikwijls of soms eenzaam	1,314***
Wenst meer verticale contacten (ref. neen)	Ja	1,569**

Wenst meer collaterale contacten (ref. neen)	Ja	1,355
Wenst meer niet-familiale contacten (ref. neen)	Ja	1,174
Gezondheidsbeleving (ref. slecht of zeer slecht)	Zeer goed en goed	1,327
	Gaat wel	1,140
Gezondheid nu vergeleken met 5 jaar terug (ref. beter)	Slechter	1,526***
	Hetzelfde	1,071
Model χ^2		235,140 $p < 0,001$
Nagelkerke R^2		0,161

* $p < 0,001$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,05$



Studiedienst van de Vlaamse Regering
Boudewijnlaan 30
1000 BRUSSEL
<http://aps.vlaanderen.be>